

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BÜVEYHÎLERDE İKTİSADÎ HAYAT

KARZAN FAQE MOHAMMED MOHAMMED

TARİH ANA BİLİM DALI

**Şanlıurfa
2025**

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BÜVEYHÎLERDE İKTİSADÎ HAYAT

KARZAN FAQE MOHAMMED MOHAMMED

**TARİH ANA BİLİM DALI
Tez Danışmanı: Prof. Dr. ABDULLAH EKİNCİ**

**Şanlıurfa
2025**

TEŐEKKÖR

Bu çalışmanın tamamlamasında emeği geçen ve her aşamada yanımda olan değerli danışman hocam Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ'ye teőekkÖr ediyorum. Bu yolculuğun her anında beni destekleyen ve haklarını asla Ödeyemeyeceęim aileme teőekkÖrlerimi sunuyorum. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkısı bulunan ve bana bu yolculukta eşlik eden herkese teőekkÖrlerimi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
KISALTMALAR	iii
1. GİRİŞ	1
1.1. Büveyhiler Dönemi (H. 320-447 / M. 932-1055)	1
1.2. Büveyhilerin Siyasî Katılımı ve Genel Politikaları	5
1.3. Büveyhilerden Önce Irak'ın Ekonomik Durumu	9
2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR	12
3. GEREÇ VE YÖNTEM	14
4. BULGULAR	16
4.1. BÜVEYHİLER DEVLETİ'NDE TARIM	16
4.1.1. Tarım Politikası	16
4.1.2. Toprak Mülkiyeti Sistemi	17
4.1.2.1. Sultaniye Toprakları	17
4.1.2.2. Özel Mülkiyet	19
4.1.2.2.1. Emirlerin ve Liderlerin Toprakları	19
4.1.2.2.2. Halk Toprakları	21
4.1.3. Verimli Tarım Bölgeleri	23
4.1.4. Önemli Tarım Ürünleri	24
4.1.5. Vergiler	26
4.1.5.1. Haraç	26
4.1.5.2. Cizye	29
4.1.5.3. Öşür	30
4.1.5.4. Ganimet ve Fey	30
4.1.5.5. Gümrük	30
4.1.5.6. Humus	31
4.1.5.7. Miras	31
4.1.5.8. Yeni Vergiler	31
4.1.6. Sulama Projeleri (Sulama Sistemi)	32
4.1.6.1. Sulama Araçları	32
4.1.6.2. Sulama Kaynakları	35
4.1.6.2.1. Nehirler	35
4.1.6.2.2. Kuyular	37
4.1.6.2.3. Kanallar	38
4.1.7. Hayvancılık	39
4.1.7.1. Süt, Peynir ve Hayvansal Ürünlerin İhracatı	40
4.1.7.2. Nemek-sud İhracatı	40
4.1.7.3. Kuş ve Odun İhracatı	41
4.2. BÜVEYHİLER DEVLETİ'NDE TİCARET	41
4.2.1. Ticaretin Genel Durumu	41
4.2.2. İç ve Dış Rotalar	42
4.2.2.1. İç Ticaret	42
4.2.2.2. Dış Ticaret	44
4.2.3. Ticaret Yolları	45
4.2.4. İhracat-İthalat ve En Önemli Ürünler	46
4.2.5. Ticaret Faaliyetlerinin Sorunları	47
4.2.6. Piyasalardaki Mali İşlemler	48
4.2.6.1. Ölçekler	51
4.2.6.2. Fiyatlar	51
4.3. BÜVEYHİLER DEVLETİ'NDE ÜRETİM	52
4.3.1. Zanaatkarlar İçin Vergi ve Fiyatlandırma Koşulları	53
4.3.2. Zanaatkarlar ve Çalışanlar	55

4.3.3. Üretimler	56
4.3.3.1. Mefruşât	56
4.3.3.2. Sabun	57
4.3.3.3. Dokuma	57
4.3.3.4. Halı	58
4.3.3.5. Gül Suyu	58
4.3.3.6. Perde	59
4.3.3.7. Mücevher	59
4.3.3.8. Marangozluk	59
4.3.3.9. Hasır	60
4.3.3.10. Kağıt	60
4.3.3.11. Değirmencilik	60
4.3.3.12. Silah	60
4.3.3.13. Buz	61
4.3.3.14. At Eyeri	61
4.3.3.15. Boyama	61
4.3.3.16. Demircilik	61
4.3.4. Üretimde Kadınların Rolü	62
4.3.5. Bimaristanlar ve Tıbbi Üretim	62
4.3.6. Faydalarına Göre Üretim	63
4.3.7. Büveyhiler'de Para	64
4.3.8. Büveyhî Devleti'nin Çöküşü ve Ekonomik Durumu	66
5. TARTIŞMA	69
6. SONUÇLAR	70
7. ÖNERİLER	72
KAYNAKLAR	73
ÖZGEÇMİŞ	81
EKLER	82

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BÜVEYHİLERDE İKTİSADİ HAYAT

KARZAN FAQE MOHAMMED MOHAMMED

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

Tez Danışman: Prof. Dr. ABDULLAH EKİNCİ

Yıl: 2025, Sayfa : 103

Bir asırdan fazla süren Büveyhiler dönemi, İslam tarihinin önemli dönemlerinden biri olarak kabul edilir. Hicri 4. yüzyılda Abbasîlerin zayıflığından yararlanan Büveyhiler, H. 334 / M. 945 yılında Arap İslam Halifeliğinin başkenti olan Bağdat'ı ele geçirerek, H. 447 / M. 1056 yılında Selçukluların eline geçene kadar sürecektir olan emirliklerini kurdular. Büveyhilerin iktidara geldiği dönemde halifelik; siyasî, idarî ve özellikle çalışmamızın konusu olan ekonomik çalkantılarla önemli gerilemeler yaşıyordu. Bu durum, Adudüddöle (949-983) döneminde yakalanan refah, ilerleme ve istikrar ile birlikte değişmeye başladı. Devlet, kötü gidişatı iyileştirmek için tarıma ve ticarete güvendi. Bu bağlamda da ilk olarak, hazinenin birincil kaynağı olan tarım arazilerini kontrol etti ve mülkiyet biçimlerini siyasî çıkarlarına hizmet eden ve vergi gelirlerini garanti eden bir çerçevede yeniden düzenledi. Sonra, bol gelir sağlayan ticarî faaliyetlerini artırma yoluna gitti. Halifeliğin bölgelerini ve eyaletlerini sıkı bir şekilde kontrol ederek ticaret yollarının güvenliğini sağladı. Dönemin sanayi ürünlerini artırdı ve komşu ülkelere ihraç etti. Ayrıca üzerinde emirlerinin isimlerinin ve unvanlarının yazılı olduğu sikkeler bastırdı. Tüm bunlar Büveyhiler'in iktisadî hayatını canlandırdı. Çalışmada da tüm bu süreç araştırılmış ve Büveyhiler'in döneme ve bölgeye olan etkisine odaklanılmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER: Büveyhi, Devleti Irak'ta, ticaret, İşgal, Halife Abbasiler

ABSTRACT

MASTER THESIS

ECONOMIC LIFE AMONG THE BUWAYHIDS

KARZAN FAQE MOHAMMED MOHAMMED

**HARRAN UNIVERSITY
INSTITUTE OF GRADUATE EDUCATION
HISTORY DEPARTMENT**

Thesis Supervisor: Prof. Dr. ABDULLAH EKİNCİ

Year: 2025, Page : 103

The period of the Buwayhids, which lasted for more than a century, is considered one of the most important periods of Islamic history. Taking advantage of the weakness of the Abbasids in the 4th century of Hijri, the Buwayhids captured Baghdad, the capital of the Arab Islamic Caliphate, in 334 AH / 945 AD and established their emirate that would last until the Seljuks took over in 447 AH / 1056 AD. The caliphate was experiencing significant political, administrative, and especially economic turmoil at the time of the rise to power of the al-Buwayhids. This situation began to change with the prosperity, progress and stability achieved under Adudüddevle (949-983). The state relied on agriculture and trade to improve the bad situation. First, it controlled agricultural land, the primary source of the treasury, and reorganized ownership patterns in a framework that served its political interests and guaranteed tax revenues. Next, it sought to increase his commercial activities, which provided abundant revenues. The state ensured the security of trade routes by tightly controlling the Caliphate's regions and provinces. It increased the industrial products of the period and exported them to neighboring countries. It also minted coins with the names and titles of its emirs. All of this revitalized the economic life of the al-Buwayhids. This study investigates this whole process and focuses on the impact of the Buwayhids on the period and the region.

KEYWORDS: Buwayhi, State in Iraq, Trade, Occupation, Caliph Abbasids

KISALTMALAR

b.	Bin
b.	İbn(oğlu)
Bs	Basım
H.	Hicrî
H.	Hazreti
M	Milâdî
M.	Miladî
ö.	Ölümü
r.a.	Radiyallahu anhu
s.a.v.	Sallallahu aleyhi vesellem
Tah.	Tahkik
v.b	ve benzeri

1. GİRİŞ

1.1. Büveyhîler Dönemi (H. 320-447 / M. 932-1055)

Büveyhîler Devleti veya Benû Büveyh Devleti (بویى شاهنشاهی / بویى دولت), H. 320-454/M. 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hanedandır. Hânedan adını, Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un soyundan olduğu rivayet edilen Büveyh b. Fennâ Hüsrev'den alır (Meriç, 1992, s. 496). Büveyhîler, Hicrî dördüncü yüzyılın başlarında Hazar Denizi kıyısındaki Deylem topraklarından göç ederek siyaset sahnesine çıkmışlar ve güçlerini Ali, Hasan ve Ahmed adlı üç kardeşin elinde toplamışlardır (Takkuş, 2009, s. 220). Üç kardeş, tek bir lider altında birleşmeyi kabul etmeyip her biri kendi adına faaliyet göstermeye başlayınca en küçükleri olan Ahmed (Muizzüddeve) Bağdat'a yerleşti. Ortanca kardeş Hasan (Rüknüddeve), Ziyârî hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Merdâvîc b. Ziyâr'ın (ö. H. 323/M. 935) kardeşi Veşmgîr yerine tahta geçtikten sonra Rey, Hemedan ve İsfahan'da oturdu. Büveyhîlerin güçlenmesinde en etkili isim olan büyük kardeş Ali (İmâdüddeve) ise Fars ve Kirman'da ikamet etti. Bu üç kardeş farklı bölgelerde Büveyhî hanedanlığını temsil etmeye başladılar (İsfahanî, 1346, s. 217-218).

Ali (İmâdüddeve), Merdâvîc b. Ziyâr'ın hizmetinde yer alıyordu ve onun adına Kerec şehrini yönetiyordu. Ali'nin hızla büyüyen siyasî hırsları, bağımsızlık elde etme yönünde onu kamçıladı. Askerî ve idarî becerileri, cömertliği ve taraftarlarına karşı iyi muamelesi sayesinde güçlü bir ordu kurmayı da başardı. Kısa sürede bu bölgelerde güçlü bir figür haline geldi. İyi siyasetiyle halkın kalbini kazanarak Fars topraklarının çoğunu elde etti ve Şiraz şehrini idaresinin merkezi yaptı. Ali, görünüşte Abbâsî Halifesi adına İran'ı fethediyordu ancak gerçekte Halifelik siyasî ve askerî zayıflığından yararlanarak kendi devletini kurmayı amaçlıyordu (Aştıyanî, 1989, s. 40). Aynı zamanda Merdâvîc b. Ziyâr'ı memnun etmeye çalışıyordu. Daha sonra halife, askerlerini İran'a gönderip bölgeyi tekrar almak için çaba sarf ettiyse de bir sonuç alınamadı. Ali, bu bölgelere girerek devletini kurdu (Takkuş, 2009, s.221).

Daha sonra Büveyhîler, Kirman ve Huzistan'ı da kapsayan Cibâl bölgesinin tamamını kontrol altına aldılar. Abbâsî Devleti'nin emîrû'l-ümerâsı Ebû Bekr Muhammed b. Râik el-Hazerî (ö. H. 330/M. 942) ile Halifelik güçlerinden ayrılan eski Ahvaz Valisi Ebû Abdullah el-Berîdî arasında artan ihtilaflar nedeniyle karışıklık yaşayan Irak'ta da Ali iktidarı ele geçirmeye çalıştı. Öte yandan hilafette siyasî istikrarsızlık ve ciddi malî sıkıntılar yaşanıyordu. El-Berîdî, Büveyhîlerin

Irak'a girmesini istemesi ve halkın zor durumdan kurtulmak umuduyla onlara yönelmesiyle işler onların lehine döndü. Son olarak Halife, Ahmed b. Büveyh'e, krizi sona erdirmek maksadıyla Bağdat'a girmesini isteyen bir mektup yazdı ve başka seçeneği olmayan bazı liderler de aynı amaçla onunla iletişime geçti (Takkuş, 2009, s. 223-224).

Büveyhîler'in halifeyi desteklemeleri ve mezhep çatışmalarını önlemeleri beklenirken, kendilerinden farklı inançlara sahip olan Abbasî halifelerini reddederek Bağdat'a girdiler. Ahmet (Müizzüddeve), Bağdat'ın kontrolünü ele geçirdikten sonra Abbasî Halifeliğini ortadan kaldırmayı ve Zeydî Şii liderliğinde bir Halifelik kurmayı düşünüyordu. (Takkuş, 2009, s.224). Ancak devlet adamlarına danıştıktan sonra bu fikrinden vazgeçti çünkü böyle bir değişiklik İslam dünyasını ciddi şekilde sarsacak ve yönetimlerini istikrarsızlaştıracaktı. Öte yandan Müizzüddeve'nin kendi saflarına çekmeye çalıştığı Irak'taki İmamî Şiiilerin, Zeydî bir halifenin atanmasını kabul etmeyecekleri düşünülüyordu. Bu nedenle, anlayışlı siyasî düşüncesiyle, Zeydî ilkesini izleyerek Abbasî Halifeliğini sürdürmenin daha iyi olacağını fark etti. Bu temelde, gücünün sınırlandırılması koşuluyla bir Sünnî halifeye biat etmeye karar verdi (İbnü'l-Esîr, 1876, 6: 315).

Büveyhîler dönemi halifelerin iktidar süreleri bakımından nispeten siyasî istikrarın sağlandığı, halifelerin uzun süre tahttan indirilmeden iktidarda kaldıkları bir dönem olmuştur. El-Mutî'-lillâh'ın 29 yıl (H. 334-363 / M. 946-974), Tâi'-lillâh'ın 8 yıl (H. 363-381 / M. 974-991) ve el-Kâdir-Billâh'ın 41 yıl (H. 381-422 / M. 991-1031) gibi sürelerle tahtta kalmaları buna örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemde Emîrül Ümerâ mutlak yönetimde iken, halifenin nüfuzu hiçbir şeyi kontrol etmeyen ve sadece kendi icraatlarını meşrulaştırmakla sınırlı bir sembol olarak kalmıştır. Birçok tarihçi, Büveyhîlerin Abbasî halifelerini aşağıladıklarını, onların yetkilerini ellerinden aldıklarını, zaman zaman onlara şahsen saldırmaktan çekinmediklerini belirtmektedir. Bunun sonucu olarak halifelik, itibarını yitirdi ve makamın önemi zayıfladı (Şerif ve İbrahim, t.y., s. 524; Güner, 1999, s. 20). Gerçek şu ki, Abbasî Halifeliğinin zayıflığının doğrudan sebebi onlar değildi; önceki halifelerin devletteki birincil otorite konumlarını tamamen kaybettikleri bir durumu miras almışlardı (Arnold, 1941, s. 68).

Büveyhîler, Emîrül Ümerâ makamını aile içinde kalıtsal hale getirdiler ve halifelere karşı olan tutumlarını kendilerinden öncekilerin tutumu ile benzer şekilde sürdürdüler. Büveyhî emirleri, İslam toplumunun en büyük rehberi sayılan Abbasî Halifesine olan itaat ve bağlılıklarını halka göstermek istiyorlardı (el-Abadî, 1972, s.

163). İktidar mücadelesi sona erip emirlik makamı Büveyhî ailesinde kalıtsal hale gelince, artık halifeyle çatışmanın bir sebebi kalmamıştı. Halife de onları idarî liderlik için kabul ediyor ve taleplerini onaylıyordu. Aslında, Büveyhî emirleri halifelerin seçimine veya görevden alınmasına yalnızca iki kez müdahil olmuşlardır (Zehranî, 1986, s. 24). İlki, H. 334 / M. 945 yılında Muizzüddeve'nin Bağdat'a girerek el-Müstekfi-Billâh'ı (944-946) Halifelikten indirip el-Mutî'-lillâh (944-946) söz vermesiydi (Mes'ûdî, 2005, 4: 276). Muizzüddeve'nin bu yaklaşımı siyasî ve dinî nedenlerle benimsemiş olması mümkündür (Zehranî, 1986, s. 24). Siyasî sebep, el-Mustekfi'nin, Muizzüddeve'ye karşı Musul'da bulunan Nâsirüddeve el-Hamdânî ile yaptığı ve Büveyhîler ordusu hakkında bilgi verdiği yazışmalardan kaynaklanmıştır (Mes'ûdî, 2005, 4: 276). İkinci sefer, H. 381 / M. 991 yılında Bahâüddeve'nin Tâi'-lillâh'ı tahttan indirip, el-Kâdir-Billâh'ı halifelğin başına atadı (İbnü'l-İmranî, 1999, s. 148). Bunun nedeni, halifenin Bahâüddeve'nin kölelerinden biri olan Ebü'l-Hasan ibn el-Mu'allim'i yakalayıp hapse atmış olmasıydı, bu yüzden halifeyi tahttan indirdi ve malına bir yıl boyunca el koydu (Süyûtî, 1969, s. 172). Ancak tahttan indirilmesinin arkasında muhtemelen malî bir sorun vardı. Aslında, Bahâüddeve malî krizde olduğundan ve askerler ona karşı isyan ettiğinden, bu sorun ona halifeyi tutuklama ve parasına el koyma fırsatı verdi (İbnü'l-Esîr, 1876, 7: 147). Daha sonra yeni halifeye günlük beş bin dirhem maaş tahsis etti. Ancak zamanla paranın tahsilinde gecikmeler yaşanması ihtimali nedeniyle bunu pratik bulmadı ve H. 336 / M. 947 yılında Basra'nın alınmasından sonra bunu ek bir gelir kaynağı olarak halifenin mülklerine ekledi (İbnü'l-Esîr, 1876, 6: 314).

Büveyhî emirleri, kendilerini önceki emirlerden ve komutanlardan ayıran ve güçlerini gösteren birçok ayrıcalığa sahiptiler. Halife bir emir atadığında, emirin, halifenin divanına gelerek kendisine bir kılıç verilmesi, gümüşle süslenmiş bir sancak bağlanması ve kendisi için bir emirlik tüzüğü yazdırılması bu ayrıcalıklar içerisinde en önemlileri olarak gösterilebilir (Zehranî, 1986, s. 26). H. 367 / M. 977 yılında Adudüddeve, asker, kadılar ve ileri gelenlerden oluşan bir grupla Darü'l-İmare'ye geldi. Tâi'-lillâh ona bir hilât ve biri emirler gibi gümüş kaplamalı, diğeri veliahtlar gibi yıldızlı iki sancak verdi. Ona "Adudüddeve" unvanına ek olarak "Tacülmille" unvanını da verdi ve kapısının ötesinde kalan her şeyin valisi olarak atadı. Daha önce hiç yapılmamış bir şekilde halifenin huzurunda okunan bir ahit yazıldı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 7: 86). Böylece iki sancak alıp halifenin huzurunda emirlik ahdini okuma âdeti, Adudüddeve'den sonra iktidara gelen Büveyhî emirlerinin bir hakkı haline geldi.

Abbasîlerin en önemli tezahürlerinden biri namaz vakitlerinde halifenin

evinin önünde beş defa davul çalınmasıydı. Veliahtlar bile böyle bir hakka sahip değilken Büveyhîler de namaz vakitlerini duyurmak için bu ayrıcalığı elde etmişlerdi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 8: 30). Aslında Müizzüddeve zamanından itibaren emirler bu ayrıcalığı elde etmeye çalışmışlar, fakat başarılı olamamışlardır. H. 367 / M. 977 yılında Adudüddeve, Tâi`-lillâh'tan sabah, akşam ve gece evinin önünde davul çalma hakkını kendisine vermesini istedi (Zehranî, 1986, s. 26). Büveyhîler ile Türkler arasında çıkan ihtilaflar sebebiyle halife, bu fırsatı değerlendirerek onlarla ilişkilerini iyileştirmeye çalıştı ve bu ayrıcalığı Büveyhî emirlerine tanıdı (Zehranî, 1986, s. 27). Daha sonra Sultânüddeve H. 403 / M. 1012 yılında iktidara geldiğinde, halifenin izni olmadan günde beş kez evinin önünde davul çalınmasını emretti (İbnü'l-Cevzî, 1995, 8: 30).

Hutbe ve sela, Bağdat hariç bütün bölgelerde halife ve emirlerin adına okunurdu. Bağdat'ta ise sadece halife için okunurdu. Ancak, H. 368 / M. 978 yılında Tâi`-lillâh, Bağdat'ın bir bölgesindeki Adudüddeve'nin isminin zikredilmesine izin verdi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 8: 30; Güner, 1999, s. 48).

Başlangıçta, halife, Büveyhî emirleri için unvanı seçen kişiydi ve emir itiraz etmeden kabul etmek zorundaydı. Ancak bu uzun sürmedi. H. 369 / M. 979 yılından itibaren emir kendi unvanlarını seçmeye ve ardından halifenin onayını almaya başladı (Zehranî, 1986, s. 28). Örneğin, Adudüddeve Bağdat'a geldiğinde halifeden unvanına "Tacülmille" ifadesini eklemesini istedi ve halife bunu kabul etti (İbnü'l-Cevzî, 1995, 7: 98). Zamanla, Büveyhî emirleri unvanlar aracılığıyla prestijlerini artırmak için büyük çaba sarf ettiler. Adudüddeve "Melikülmülük" olarak anılırken, Ebû Kâlcâr "Melikülümme" olarak anıldı ve bu da halifenin hoşnutsuzluğuna yol açtı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 7: 113-114). H. 429 / M. 1038 yılında halifenin onayıyla Celâlüddeve'nin unvanlarına "Şehinşah-ı Azam Melikülmülük" unvanı eklendi ve minberlerde bu unvanın zikredilmesi halkta tepkiye, vaaz verenlere taş atılmasına ve şiddetli bir isyana sebep oldu (İbnü'l-Esîr, 1876, 12: 43). H. 440 / M. 1048 yılında Hüsrev Fîrûz b. Ebû Kâlcâr'a da "el-Melikü'r-Rahîm" unvanı verildi. Halife başlangıçta bu unvanı vermeyi reddetti. Ancak daha sonra baskılar sonucu kabul etmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1876, 8: 48).

Bahâüddeve'nin (H. 403 / M. 1012) ölümünden sonra, Büveyhîlerin durumu kötüleşmeye başladı. Oğulları arasındaki anlaşmazlıklar bu kötüleşmenin başlıca nedenlerinden biriydi. Zira Büveyhîlerin sabit bir halefiyet temeli yoktu, bu yüzden oğulları farklı bölgelere dağılmıştı ve her biri diğerinin elindeki topraklara göz dikmişti. Muizzüddeve'den itibaren, Büveyhîler Türk askerlerine güvendiler ve bu

askerler yavaş yavaş liderlik pozisyonlarına yükselmeye başladılar (İbnü'l-Esîr, 1876, 7: 268). Büveyhîler'de ihtilaller ve iç savaşlar çıkmış, hatta zaman zaman başkentin ve emirlerin saraylarının yağmalanmasına kadar varan hadiseler cereyan etmiştir. Bu sorunları çözmek için emirler, askerlere hizmetleri karşılığında köyler vererek feodal bir sisteme başvurdular. Bu feodalizm, köylerin ihmal edilmesine, Büveyhî hazinesinin gerilemesine ve genel olarak Halifeliği etkileyen ekonomik bir kötüleşmeye yol açtı. Büveyhîler'in nüfuz alanlarının daralıp İslam dünyasının diğer bölgelerindeki gelişmeleri takip etmeyi ihmal etmiş olması nedeniyle de Ukaydîler, Numayrîler ve Mervânîler gibi başka emirlikler ortaya çıktı. Çıkar anlaşmazlığından kaynaklı olarak da Büveyhîler, bu yeni ortaya çıkan güçlerle çatışmalar yaşamaya başladılar. (Takkuş, 2009, s.230).

Makedonya Hanedanlığı döneminde Bizans'ın gücünün yeniden canlanmasını dikkate almayan Büveyhîler; Tolunoğulları ile İhşîdîler ve Abbasîler ile Hamdanîler arasında çekişmelerin yaşandığı Şam'a da odaklanamadılar. Ayrıca iç anlaşmazlıklar nedeniyle Samanîler ve Gaznelilerin, Hindistan bölgesi ile Türklere arşı yaptıkları seferlere katılamadılar. Irak ve İran'daki Büveyhî kuvvetleri, Selçuklulara karşı direnç gösteremedi ve el-Melikü'r-Rahîm, H. 447 / M. 1055 yılında Bağdat'a giren Tuğrul Bey tarafından esir alındı. Büveyhîler dönemi sona erdi ve yerine Selçuklu Devleti kuruldu (Takkuş, 2009, s.231).

1.2. Büveyhîlerin Siyasî Katılımı ve Genel Politikaları

Muizzüddavle'nin, Sünnî Abbasî halifesinin başşehrine Büveyhi bayrağını dikişi, artık neredeyse maddi hiçbir kuvveti kalmamış Abbasî halifesinin, bir Şîî hanedanın denetimine girmesi gibi oldukça tuhaf gözüken bir gelişmeye işaret etmekteydi. Aynı zamanda, en azından Şîî zümrelere, Abbasî hilâfetinin yerine bir Şîî hilâfet/imâmet te'sis etmek gibi birkaç asır boyunca sürdürdükleri bir amacı gerçekleştirme fırsatının doğduğu ümidini de vermişti. Fakat bilindiği gibi, Büveyhîler, Şîî olarak, dîni meşruluğuna inanmasalar da Abbasî hilâfetini ilga etmemiş ve onun devamına izin vermişlerdir. Böylece, Şîî Büveyhî hanedanı ile Sünnî Abbasî hilâfeti arasında bir uzlaşma ve bir siyasî entegrasyon ortaya çıkmıştır. Bu uzlaşma ile Abbasi-Büveyhî topraklarında, İslam inancının iki farklı yorumu ve iki ayrı mezhebine mensup gücü, tarihte ilk defa, en tepe noktada birlikte idare etme mecburiyetinde kalmışlardır. Büveyhîler'i bu entegrasyona zorlayan sebepler, onların Şîa, Ehl-i Sünnet ve bu iki mezhebin toplum kesimlerine karşı takip edecekleri siyâsetin temel çerçevesini ortaya koymuştur. Hilâfet merkezi olan Bağdat, Büveyhîler tarafından ele geçirilmesi ile başlayıp Selçukluların gelişine kadar bir

asırdan fazla süren dönemde, Büveyhîler'in Abbâsî halifeleri ile olan münasebetleri çerçevesinde bir yakınlaşmaya ortam hazırlamıştır. Bu çerçevede Büveyhîler, bir Şîî hilâfet kurma düşüncesinden uzaklaşarak, onları Sünnî Abbâsî halîfesini tanımaya zorlayan tarihi şartları ve bunun sonunda ortaya çıkan "birlikte idare etme" anlayışı içerisinde emîrlere ile halîfeler önemli bir misyon üstlenmişlerdir. (Güner, 1999, s. 17).

Şîî Hilâfet kurmaktan vazgeçilmesi ve bunun tarihî sebepleri kaynaklarda genel olarak üç tema üzerinde ifade edilmektedir. Bunların ilki, halkın çoğunluğunun Sünnî olup, hilâfette bir değişikliğe rıza göstermeyecekleri, ikincisi bir Şîî halîfenin Büveyhîler Devleti'nin bekası için taşıdığı risk, üçüncüsü de bazı komşu devletlerin (Horasan) tepkisi, bunları başlıklar halinde ele alabiliriz. Halkın çoğunluğu Sünnî olup hilafete sıkı sıkıya bağlı olan Abbâsîler, iktidarlarını ordu, bürokrasi ve din olmak üzere üç temel üzerine yükseltmişlerdir. Zamanla bu dayanaklardan ilk ikisinin ellerinden kaymasıyla zayıflamaya başlamışlar ve dünyevi yetkilerini yürürlüğe koymaktan aciz kalmışlardır. Bununla beraber, onlar, yönetime gelmelerinden itibaren dini politikalarında zaman zaman bazı değişiklikler yapmış olsalar da iktidarlarını halkın çoğunluğunun inancı olan Sünnilikle idare etmeye devam etmişlerdir (Güner, 1999, s. 26). Hilafetin nakli tartışmalarında gündeme gelen ve üzerinde durulan ikinci konu, bir Şîî hilâfetin, Büveyhî hanedanının istikbali için taşıdığı riskler idi.

Büveyhîler, İslam dünyasında elde ettikleri konumlarını (Güner, 1999, s. 33) kendileri gibi Şîî olan Deylemli askerlere borçluydular (Cemalüddin, t.y., s. 54). Kaynaklarda Deylemli ve onların yakın komşuları olan Gilanlı (Cil) askerlere zaman zaman "Evliya" (hanedanın taraftarları, dostları) kelimesi ile atıfta bulunulması Deylemli askerlerin Büveyhî iktidarı için nasıl temel dayanak teşkil ettiklerini göstermektedir. Bununla beraber Büveyhî emîrlerinin, Deylemli askerlerin sadâkat ve itaatlerini sağlamaları ve onlara kendilerini kabul ettirmeleri hiç de kolay olmamış gözükmektedir. Kaynaklarda yer alan bazı bilgiler, özellikle, Büveyhî devletinin kuruluş aşamasını tamamladıktan sonra, hanedanın kurucuları olan İmâdüddeve, Rüknüddeve ve Muizzüddeve Deylemli askerler karşısında bir güven bunalımı içinde bulundukları ve bu bunalımı aşmak için değişik tedbirler ortaya koyduklarını açıkça ifade etmektedir. Kayıtlara göre hanedanın lideri ve Fars Büveyhî devletinin kurucusu İmâdüddeve, kendisini, Deylemli komutanları arasında pek de emniyette hissetmemekteydi ve bazı Deylemli komutanların onun tahtında gözü vardı. Onlar, kendilerini daha üstün ve daha soylu görüyorlardı. Bundan dolayı İmâdüddeve'nin H. 334/ M. 945-945 yılında hastalığı sırasında Deylemli askerler, Muizzüddeve'ye

karşı açıkça kafa tuttu ve isyan ettiler. Ancak asıl tehlikeli olay H. 345/M. 956-957 yılında meydana geldi (Cemalüddin, t.y., s. 33-34). Deylemli askerler, Büveyhîler Devleti'ni ortadan kaldırmak için çok geniş bir isyan başlattılar. Rûzbahan ve iki kardeşi öncülüğünde ortaya çıkan bu isyan, kısa zamanda Aşağı Irak, Ahvaz ve Fars bölgelerine yayıldı. Büveyhî iktidarı için büyük bir sarsıntı manasına gelen bu hareket, Irak'ta Türk askerlerinin yardımıyla önlenirken, Fars'ta da Rey ve Cibâl Büveyhîleri'nin devreye girmesiyle kontrol altına alınabilmişti. İşte bütün bu olaylar, Irak'ta hanedanın gözünde Deylemli askerlerin giderek itibar kaybetmelerine yol açtı. Buna mukabil bu itibar kaybı Türk askerlerinin önem kazanmasına imkân tanıdı (Cemalüddin, t.y., s. 35).

Büveyhîlerin Şîî hilâfet kurmalarının önündeki bir diğer engel de Büveyhî ordusundaki Türk askerî unsurudur denilebilir. Büveyhî ordusu çok çeşitli unsurlardan oluşmaktadır. Bunlar içinde Deylemliler (Gîlanlılar), Türkler, Araplar, Zutlar ve Kürtler sayılabilir. Fakat bu çok değişik etnik menşeli askerler içerisinde daha önce belirttiğimiz gibi en önemli iki temel unsur Deylemliler ve Türklerdir (Cemalüddin, t.y., s. 41). Büveyhîler'in her üç şubesi de Türklerin askeri yeteneklerinden faydalanma yoluna gitmişler ve ordularında Türklere yer vermişlerdir. Fakat hilâfet merkezinin yer aldığı Irak Büveyhî ordusundaki Türk unsuru, diğerlerine göre, genellikle, çok daha ağırlıklı bir konumda bulunmuştur. Büveyhîler'in ana dayanaklarını teşkil eden Deylemlilerin yanı sıra ordularında Türklere yer vermeleri iki temel sebebe dayanmış gözükmektedir. Bunlardan biri Deylemlilerin temelde piyade oluşları ve onların süvari olmaya elverişli olmamalarıdır. İşte ortaya çıkan bu boşluk, diğer birçok mahallî hanedanın da yaptığı gibi, Türk askerlerinin orduda süvari olarak istihdam edilmesiyle giderilmiştir. İkincisi ise, Büveyhîler'in, zaman içerisinde Deylemli askerlerin sadakati hakkında artan şüpheleri ile onların asi tavırları karşısında bunların güçlerini dengeleyecek bir kuvvete gerek duymalarıdır. Büveyhîler'in Deylemli askerleri ile olan münasebetlerini ele alırken ifade ettiğimiz gibi Deylemli Komutan Rûzbahan ve kardeşlerinin isyanı sırasında Türk askerleri, bu isyanı başarı ile bastırmak suretiyle, kendilerinden beklenen görevi hakkıyla yaptıklarını göstermişlerdir. Bu deneyimden sonradır ki Muizzüddeve, Deylemlilerin aleyhine Türklere yakınlık göstermiştir. Nitekim o, Deylemlileri, sadakatsizlikle ve isyanla suçlamış ve savaşta kendilerini Türk askerlerinden daha aşağı düzeyde olmakla itham etmiştir. Nihayet son Büveyhî emirleri zamanında da Deylemli askerlerin önemi iyice azalmıştır (Cemalüddin, t.y., s. 42). Nitekim Celâlüddevle döneminde (H. 416/M 1025) Deylemlilerin, Bağdat ordusundaki sayısal güçlerini iyice yitirdikleri anlaşılmaktadır. Muhakkak ki bu durum, Türk askerlerini güçlü bir konuma getirmiştir. O kadar ki artık Deylemlilerin

bütünöyle saf dışı kalmaları ve bir denge gücünün bulunmaması Türk askerlerinin Celâlüddeve istediklerini yaptırmaları ve onu ellerinde bir oyuncak haline getirmelerine sebep olmuştur. Bu da anarşi ve kaosun artması sonucunu doğurmuştur (Cemalüddin, t.y., s. 43).

Büveyhiler, özellikle de bu hanedanın Irak kolu, görüldüğü gibi, askeri güçlerini Deylemlilere ve Türklere dayandırmaktaydı. Askerlerin tümünün Bağdat'ta Ehl-i Sünnet ile Şîa arasında ortaya çıkan mücadele bağlamında patlak verecek bir Abbasî hilâfetinin ilgası meselesine bu nedenle iyi gözle bakmayacakları öngörülebilir. Mücadele ve çatışmalarda Sünniler Türklere, Şîiler ise Deylemlilerden yardım isteyerek bir kutuplaşma meydana gelecekti. Türklerin Irak Büveyhi tarihinde yukarıda kısaca belirtmeye çalıştığımız önemini dikkate aldığımızda, Büveyhîler'in, hilâfetin akıbeti ile ilgili arayışlarda bulundukları sırada, Türklerin bu durumunu da dikkate almış olmaları, kaynaklarda bundan söz edilmese bile, mümkündür. Zira Türkler, belirttiğimiz gibi Şii olmakla beraber, genellikle Sünnî idi (Cemalüddin, t.y., s. 44).

Ali b. Büveyh bu gelişmelerden bir müddet sonra harekete geçerek 11 Cemâziyelevvel 334'te (19 Aralık 945) Bağdat'a girerek eş-Şemmâsiyye (veya Bâbü's-Şemmâsiyye) kapısında konakladı. Bunu haber alan halife ve İbn Şîrîdâ ayrı ayrı kendisine ihsan ve ikramlarda bulundular. Ahmed b. Büveyh ertesi gün yani 12 Cemâziyelevvel'de (20 Aralık) maiyeti ve askerleriyle birlikte hilâfet sarayına giderek Halife el-Müstekfî-Billâh'ın huzurunda önce yeri, ardından da elini öperek kendisine bağlılığını bildirdi. Daha sonra her iki taraf birbirlerine karşı sadık kalacaklarına dair yemin ettiler. Yemin töreni bittikten sonra halife, Ahmed b. Büveyh'e hil'at giydirerek tuğ, bilezik, saltanat alametleri ve sancak vererek onu Emîrül-Ümerâ olarak tayin etti (Gençtürk, 2022, s. 25). Ayrıca minberlerde Ahmed b. Büveyh'in adına hutbe okunmasını emrederek saray dışındaki bütün işlerin idaresini ona verdi (Cemalüddin, t.y., s. 53).

Böylece Büveyhîler Bağdat'a hâkim olup, Irak Büveyhîlerini kurdular (334/945). el-Müstekfî-Billâh tüm bunlara ek olarak Ebül-Hasan Ahmed b. Büveyh'e Muizzüddeve (devlete kuvvet veren), ağabeyi Ebü'l-Hasan Ali b. Büveyh'e İmâdüddeve (devletin direği), Ebû Ali Hasan b. Büveyh'e ise Rüknüddeve (devletin dayandığı sütun) unvanlarını verdi ve hepsinin unvan ve künyelerinin bütün paraların üzerine halifenin adıyla birlikte basılmasını emretti. Muizzüddeve Ahmed b. Büveyh, Bağdat'a girmesinin üzerinden iki hafta gibi bir süre geçmesine rağmen el-Müstekfî-Billâh'ın kendisine karşı komplo kurduğunu ileri sürüp onu halifelik

makamından azlederek (22 Cemâziyelâhir 334/29 Ocak 946) yerine oğlu Ebül-Kâsım Fazlı'yı el-Mutî'-Lillâh (946-974) unvanıyla halifelik makamına getirdi. Böylece Bağdat'ta hilâfet makamının üzerinde Büveyhî hâkimiyeti sağlanmış oldu. Muizzuddevle Bağdat'ı ele geçirip emîrül-ümerâ olduktan sonra tamamen Irak'a yerleşti (Gençtürk, 2022, s. 25).

Bağdat'taki Şîîler rahat bir şekilde kendilerini ifade edebilme imkânı bulmaktaydı. Bununla birlikte, Muizzuddevle döneminde Şîîler, Âşûrâ matemi merasimini ve Hz. Ali'nin imâmeti açısından da tarihî bir öneme sahip olan Gadîr-i Hum gününü ilk defa bayram olarak kutlayabildiler (Gençtürk, 2022, s. 28).

Kaydettiğimiz bu misaller halifenin yetkilerinin Büveyhîler'in hizmetinde ve onların menfaatine olarak nasıl kullanıldığını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bununla beraber Büveyhîler'in zayıflama dönemine girmeye başlamasından sonra birbirlerine rakip ve aynı zamanda yekdiğerlerini bertaraf etmeğe muktedir olamayan Büveyhî emîrleri için halîfenin tercihi önem kazanmış ve bundan dolayı halîfenin rızasını kazanmak onlar için gerekli olmaya başlamıştır. Halifeler de onlar arasında hakem olarak bir nazım ve düzenleyici rol üstlenebilmiştir (Güner, 1999, s. 63) Büveyhîler Devrinde halife, devletin başkanı olarak tanınmış ve hukuken onun izni ve yetki vermesi olmaksızın dinî, siyasî, adlî, askerî, sosyal hiçbir muamelenin geçerli ve sahih olmayacağı kabul edilmiştir (Güner, 1999, s. 54). Bununla birlikte Halîfe maaş alan bir memur durumuna düşüyor ve son derece dikkat çeken bir nokta da halîfeye devletin mâliye ve hazinesi üzerinde herhangi bir rol verilmemesinin yolu açılıyordu. Muizzüddeve, Halîfe el-Müstekfi'ye kişisel ihtiyaçlarını karşılaması için günlük iki bin dirhem maaş bağlamış ve ayrıca yıllık geliri iki yüz bin dinar olan bir araziye ona tahsis etmiştir (Güner, 1999, s. 50).

1.3. Büveyhîlerden Önce Irak'ın Ekonomik Durumu

Irak'taki hilafet merkezine karşı yapılan ayaklanmalar sonucunda, bölgede istikrarı sağlamakla görevle olanlar işlerini yapamaz duruma geldiler. Tarım arazilerini besleyen su kanallarının ihmal edilmesi ve tarımsal yaşamın bozulması nedeniyle fiyatlarda önemli bir artış meydana geldi. Güvenliğin bozulması ve ticaret yollarında hırsızların artması nedeniyle ticarî yaşam sekteye uğradı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 6: 300). Bu durum halkın hayatında bozulmaya yol açsa da bu şartları gerçek anlamda iyileştirmek için hiçbir girişimde bulunulmamış, halifenin iç reform girişimlerinin çoğu başarısızlıkla sonuçlanmış; iç savaşlar, malî zayıflıklar ve yöneticiler arasındaki çekişmeler Diyala Nehri gibi nehirlerin tahribine (İbnü'l-

Cevzî, 1995, 6: 303) tarımsal hayatın bozulmasına, fiyatların yükselmesine ve halkın yaşam standardının düşmesine yol açmıştır. Yukarıdakilerden anlaşılacağı üzere, Emîrû'l-Ümerâ makamını ele geçirmek için emirler arasında çıkan iç savaşlar, ekonomik hayatın ve tarımsal koşulların çökmesine neden olmuştur. Böylece tarımsal hayat en kötü aşamalardan birine ulaşmış ve bunun sonucunda Büveyhîlerin gelmesinden önce Irak'a kıtlık ve yoksulluk uğramıştır. Bir kurun fiyatı 307 dinara ulaşınca, insanlar yabancı otları yemeye başladılar ve çok sayıda insan zehirli otları tüketmekten dolayı hayatlarını kaybettiler (İbnü'l-Esîr, 1876, 8: 377; İbn Tağrîberdî, 1963, 3: 270; Miskeveyh, 2000, 2: 80). Emlak fiyatları düşüşe geçti, güvenlik kötüleşti, halk temel yaşam malzemelerine ulaşmada ciddi sıkıntılar yaşamaya başladı ve Bağdat'ta unun fiyatı mekik başına altı dirheme ulaştı (Miskeveyh, 2000, 9: 2; Hemedânî, 1960, 14: 1; İbnü'l-Cevzî, 1995, 6: 319; İbnü'l-Esîr, 1876, 8: 379; İbn Tağrîberdî, 1963, 3: 276).

Bu ekonomik zayıflık sırasında Halife Müttakî-Lillâh, Hasan b. Abdullah el-Hamdani'ye bir mektup yazarak Bağdat'a un gönderilmesini talep etti. Bu durumun başka nedenleri de vardı, bunlardan biri orduya yapılan büyük malî harcamalardı. Emîrû'l-Ümerâ Nâsırüddeve'nin Vasıt'taki ordusuna ayda yarım dinar masraf etmesi bu harcamalara örnek olarak gösterilebilir (es-Sûlî, t.y., s. 215). H. 333 / M. 945 yılında; yoksulluk ve kıtlığın yayılması, halkın göç etmesine ve çok sayıda insanın ölümüne neden oldu (es-Sûlî, t.y., s. 217). Ayrıca, ticarî mallara çok yüksek vergiler konması nedeniyle ticarî faaliyetlerin aksamasına neden olan sebepler ve engeller oluştu (es-Sûlî, t.y., s. 232).

Abbasîler döneminde giderlerin gelirlerden fazla olduğunu görüyoruz (Mâverdî, 1989, s. 134). Bu, ordunun aşırı harcamaları ve diğer harcamalardan kaynaklanıyordu. Gelir genellikle toprak vergileri, haraç ve cizyeden elde ediliyordu. Abbasîler'in içinde bulunduğu kriz ve malî sıkıntıları hafifletmek için Nâsırüddeve, H. 331 / M. 943 yılında Irak'taki çiftçilerden peşin olarak vergi ve haraç toplamış, ayrıca zimmilerden de önceden cizye almıştır (es-Sûlî, t.y., s. 217, 238). Irak'taki kriz ve çöküş nedeniyle Abbasîler, önceki dönemlerde bilinmeyen yeni bir vergi sistemi uyguladılar. Buna göre, yağ (Miskeveyh, 2000, 2: 27; Hemedânî, 1960, 1: 128), hurma ve bunlardan elde edilen diğer ürünlere de vergi konuldu (es-Sûlî, t.y., s. 274).

Abbasîler, kendilerini etkileyen malî krizleri çözmek için önemli adımlar atsalar da hazinenin Emîrû'l-Ümerâ'nın kontrolü altında olması nedeniyle bunda pek başarılı olamadılar. Aksine, bu önlemler Abbasî Halifeliği için korkunç sonuçlar

doğurdu (Sâbî, 1986, s. 32). Diğer yandan, kötü yönetim sonucunda halifenin yıllık gelirleri bir milyon seksen bin dinara ulaştı (Sâbî, 1986, s. 36) ve emirlerin serveti ve mirasları devlet bütçesi hesabında büyük bir miktara erişti (es-Sûlî, t.y., s. 133).

Büveyhîlerin gelişinden önce Halifeliğin harcama ve giderlerinin büyük bir kısmı askerî kesime ve Emîrû'l-Ümerâ ordusuna gidiyordu (es-Sûlî, t.y., s. 134). Ayrıca isyanları ve devlet merkezine yapılan saldırıları püskürtmek için büyük miktarda para ödeniyordu (Miskeveyh, 2000, 2: 14). Hilafet bütçesindeki karışıklığın sebeplerinden biri de sermayedarların, paralarının emirler ve diğer yetkililer tarafından müsadere edilebileceği korkularından hareketle bunları hilafet sınırları dışına çıkarıp yatırımlarını dışarıya kaydırmış olmalarıydı (es-Sûlî, t.y., s. 138).

Abbasî Halifeliğinin malî işlemlerine gelince, dinar ve dirhem gibi para birimleri tedavüldeydi. Dirhemler, halife adına basılıyor ve er-Râzî-Billâh'a atıfta bulunularak er-Rıddaviye dirhemleri olarak adlandırılıyordu (İbn Dihye, 2001, s. 116), dinarlar ise Nâsırüddeve gibi emirlerin adına basılıyordu (es-Sûlî, t.y., s. 194). Basra, Bağdat, Vasıt ve Kûfe gibi farklı şehirlerde de sikkeler basılıyordu (es-Sûlî, t.y., s. 195) ve bu sikkeler devletin kontrolü altında basılmış olsalar da güç ve nüfuza sahip etkili kişiler tarafından taklit edilebiliyorlardı. Ancak, manipüle edilen sikke orijinal sikkenin özelliklerine benzemiyordu. Hatta malî kontrolden sorumlu olan muhtesip bile bu taklit faaliyetlerine dahil olmuştu (es-Sûlî, t.y., s. 146). Madenî paraların değeri ise ağırlığına ve saflığına göre değişiyordu (Mes'ûdî, 2005, 4: 339).

Yukarıda görüldüğü gibi, ekonomik hayat güçlü bir durumda değildi. Yağma, yıkım, harcama, israf, sahtecilik ve dolandırıcılık Halifeliğin en üst kademelerine kadar yayılmıştı. Siyasî hayat gibi ekonomik hayat da son nefeslerini yaşıyordu ve bilimsel, kültürel ve sosyal koşulları büyük ölçüde etkilemişti. Bu durum Irak'ı işgal etmek isteyenler için verimli bir zemin hazırlamıştı. Büveyhîler, net bir vizyona sahip bir sistem ve askerî örgütlenmeyle bu fırsata hazırlanmıştı.

2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Büveyhîlerin iktisadî yaşamlarına odaklanılan bu tezde kullanılan kaynaklar, birincil elden kaynaklar ile bu kaynakları referans alarak üretilen yeni çalışmalar olmuştur. Bu başvuru kaynaklarının değerlendirilmesi ise aşağıdaki gibidir.

el-Makdisî (Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr)'in “Aḥseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eḳâlîm” adlı kitabı, ekonomik, sosyal, kültürel ve coğrafi bilgiler de dahil olmak üzere Irak'taki her şehrin titiz bir tanımını sunar. Ayrıca tarımsal üretim, ticarî faaliyet, malî işlemler, ölçüler ve ağırlıklar hakkında önemli bilgiler iletir.

el-Bûzcânî, el-Havî lil-Amal es-Sultaniye adlı kitabı, o dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamını belgeleyen tarihi kitaplardan biridir. Bu kitapta o dönemde günlük yaşamda ve endüstriyel ve tarımsal üretimde kullanılan birçok alet ve makineyi anlatmaktadır.

Miskeveyh (Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb)'un “Tecâribü'l-ümem ve Teâkübü'l-Himem” adlı kitabı, güvendiğimiz önemli kaynaklardan biridir çünkü eserin müellifi, Büveyhîler dönemine tanıklık etmiş ve Rûknüddeve kütüphane mütevellisi olarak görev yapmıştır. Bu eser, Büveyhîlerin soyunu, siyasi faaliyetlerini ve dış ilişkilerini netleştirmemize ve ekonomik, politik ve bilimsel başarılarını tartışmamıza olanak tanımıştır.

İbnü'l-Cevzî (Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî el-Bağdâdî)'nin “El-Muntazam fî Tarihi-Müluk ve'l-Ümem” adlı kitabı, Büveyhîler tarihindeki siyasî olayları ve toplumsal dönüşümleri anlamak için temel bir kaynaktır. Kitap, Büveyhîler ile Abbasîler arasındaki siyasî olaylar, iç çatışmalar ve ilişkiler hakkında değerli bilgiler sunar ve Büveyhîler yönetiminin doğasını kavramaya yardımcı olur. Ayrıca toplumun ekonomik durumunu, krizleri, salgınları ve bu dönemdeki toplumsal değişimleri yansıtır.

Abdülaziz Durî'nin “Tarih el-Irak el-iktisadî fî'l-karn el-râbi' el-hicrî” adlı eseri, özellikle toprak ve tarım koşullarıyla ilgilenen, Büveyhîler döneminde Irak'taki ekonomik hayat hakkında yazılmış en önemli eserlerden biri olarak kabul edilir. Ayrıca “Dirasat fî Usur el-Abbasiye el-Mutaahira” adlı eserinde Halife el-Vâsiḳ-Billâh döneminden Büveyhîlerin sonuna (H. 447 / M. 1055) kadar Abbasîler'in zayıflık dönemini ele alır.

Hasan Mneimneh, “Tarih ed-devle el-Büveyhiye es-siyasî ve’l-iktisadî ve’l-ictima’î ve’l-sekafî fi mukata‘at Fars” adlı eserinde bir asırdan fazla süren Büveyhîler Devleti ve özellikle Bağdat’ın durumu hakkında bilgi vermektedir.

Faruk Ömer Fevzî, “el-Hilafe el-Abbasiye es-Sukut ve’l-İnhiyar” adlı kitabında, sultanların ve emirlerin Halifenin tüm yetkilerini nasıl elinden aldıklarını ve ona sadece unvanını bıraktıklarını açıklar. Ayrıca askerî feodalizmi de inceler ve bunun ekonomik yıkım ve idarî yolsuzluk için bir araç olduğunu belirtir.

Bu çalışmada kullanılan en önemli kaynaklardan biri de yirminci yüzyıl Alman Oryantalisti Adam Mez’in “el-Hazaratü’l İslamiye fi’l Karn er-Rabi‘ el-Hicrî” adlı eseridir. Mez, orijinal kaynaklardan elde ettiği bilimsel malzemeleri sunmuştur. Ayrıca bu kitap, izlediği metodolojiyi ve bilgi kaynaklarını göstermesi bakımından temel ve önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Bu kitapta ekonomik ve finansal boyutların analitik olarak incelenmesi ve birçok oryantalist çalışmayla karşılaştırılması, ayrıca çalışmanın doğasının gerektirdiği hususların orijinal tarihî kaynaklara dönülerek ortaya konulması onu eşsiz bir kaynak haline getirmektedir.

Bu tezi hazırlarken konu ile ilgili üretilmiş olan bazı tez çalışmalarından da yararlanma yoluna gidilmiştir. Bunlar arasında Muhammed Nevaf Abd Rebbe Ebû Sebt’in “Vakı el-Hayat’l amma fi’l-Irak zemen el-Büveyhîyin H. 322-447 / M. 933-1055” başlıklı tez çalışması, sunduğu bilgiler kadar önemli kaynaklara ve referanslara ulaşma açısından da oldukça faydalı oldu. Ayrıca Ömer Halef Abdul Muhsin Zevâhire’nin “el-Irak hilal ahd Adudüdevle el-Büveyhî H. 367-372 / M. 978-983” başlıklı yüksek lisans tezi de yararlandığımız bir diğer önemli kaynaktır.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

Bu çalışma, konunun doğası gereği tarihsel, betimleyici ve analitik yöntemlere dayanmaktadır. Bilimsel materyalleri; esas olarak birincil kaynaklar, ardından modern çalışmalar ve tarih, seyahat ve edebiyat kitaplarından topladık ve ortaya çıkan sorunları ve soruları çözmek için kullanabileceğimiz kanıtlar oluşturmaya çalıştık. Çalışmanın sınırı Hicrî 334-447 / Miladî 945-1055 yılları arasındadır. Ayrıca çalışmanın nedenleri şunlardır: Büveyhîleri tanımlamak ve Abbasîler'in başkenti olan Bağdat'ın ekonomik durumunu açıklamak. Büveyhîler döneminde çeşitli ekonomik faaliyetlerin rolü ve kamusal yaşam üzerindeki etki derecesi hakkında fikir sahibi olmak. Para sisteminin ve fiyat düzeyinin özelliklerini açıklamak. Büveyhîler Devleti'nin çöküşünün kamusal yaşam, özellikle ekonomik durum üzerindeki etkisini ve bu çöküşün ekonomik durumla ilişkisini açıklamak.

Bu çalışmada, Büveyhîler dönemindeki ekonomik koşulları incelemek ve genel olarak Halifeliğin kurumları ve toplumu üzerindeki etkilerinin kapsamını anlamak için bazı alakalı soruları ortaya koymaya ve cevaplamaya çalıştık. Bunlardan: Neden Büveyhîler dönemini incelemekle ilgileniyoruz? Büveyhîler kimlerdi? Büveyhîler Devleti'nin yönetimi sırasındaki ekonomi tarihinin doğası neydi? Var olan tarımsal, ticarî ve sanayi faaliyetlerin ayrıntıları nelerdi? Bu faaliyetlerin kamusal yaşam üzerindeki etkileri nelerdi? Para sisteminin niteliği ve ekonomik faaliyet üzerindeki etkisi neydi?

Çalışma planına gelince; bu araştırma giriş, bulgular, sonuç, kaynakça ve bazı eklerden oluşmaktadır. Girişte; Büveyhîlerin kökeni, devletlerinin kuruluşu, mezhepleri ve Irak'a girmelerinden önceki ekonomik koşulları hakkında genel ve tarihsel bir bakış açısı sunulur. Bulgular bölümünde; tarım, ticaret ve sanayiye ilişkin konular ele alınır. İlk başta tarım arazilerinin mülkiyeti, vergi çeşitleri, ürün türleri, sulama koşulları ve en önemli ithal ve ihraç edilen ürünler gibi tarımsal faaliyetlerle ilgili önemli konular ele alınır. Sonra ticaret, pazar hareketi, ağırlıklar, ölçekler, para sistemi ve fiyat seviyeleri gibi önemli konulara yer verilir. En sonunda sanayiler ve zanaatlar konusu, bunların en önemli türleri ve ayrıntıları ve Büveyhîler Devleti'nin çöküşünün kamusal yaşam, özellikle ekonomik durum üzerindeki etkisinin boyutu ele alınmaktadır. Son olarak, çalışmanın ulaştığı sonuçlar sunulmuştur.

Çalışmanın sorunları: Bu dönemi kapsayan iktisat tarihi alanında yapılan çalışmaların azlığına ek olarak bilimsel verilerin ve bilgilerin çok sayıda kaynağa dağılmış olması, bilgi toplama ve düzenleme işini oldukça zaman alıcı ve zor hale

getirmiştir.

4. BULGULAR

4.1. BÜVEYHÎLER DEVLETİ'NDE TARIM

4.1.1. Tarım Politikası

Hükümet, köylülerin durumu ile gelirleri arasındaki yakın ilişkinin gayet farkındaydı. Arazi vergisi hazine için en önemli gelir kaynağı olduğundan tarımsal faaliyet, artan gelir anlamına geliyordu. Bu nedenle, köylülere yardım etmek aydınlanmış bir malî politika olarak görülüyordu (Durî, 1974, s. 50). Irak'ta Büveyhîler iktidara geldiğinde, Muizzüddeve çiftçileri sorunlarından kurtarmak için ciddi bir çaba gösterdi. Sulamayı organize etmek, nehirleri temizlemek, selleri önlemek ve setleri onarmakla ilgilendi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 7: 180). Ancak, bu reform arzusu boş hazine ve orduyu finanse etme ihtiyacı nedeniyle uzun sürmedi ve deneyim eksikliği onu askeri feodalizm politikası izlemeye yöneltti (Durî, 1974, s. 192). Irak'taki tarımsal koşullar, Adudüddeve'nin H. 369 / M. 979 yılında tarımsal reformlarına başlamasına kadar kötüleşmeye devam etti. Başlıca hedefleri vergi toplama ve sulama sistemini reform etmektir (Zevâhire, 2011, s. 86). Düzenli bir vergi toplama sistemi kurdu, vergi artışlarını kaldırdı ve haraç vergisinin toplanmasını mahsulün olgunlaşma mevsimine denk gelecek şekilde Mutazîd, Nevruz'a erteledi. Ayrıca çiftçileri destekledi ve askerî liderlere karşı olsalar bile şikayetlerini dinlemeye çalıştı (Ebû Şücâ', t.y., s. 33-35).

Bağdat'ta, şehri ve çevresindeki arazileri sulamak için kullanılan birçok kanal seller nedeniyle tıkanmıştı. H. 367 / M. 977 yılında Dicle Nehri önemli ölçüde yükseldi, evleri ve sokakları yıktı ve insanları teknelerle kaçmaya zorladı. Ayrıca H. 370 / M. 980 yılında Bağdat her iki taraftan da sular altında kaldı (Miskeveyh, 1920-1921, 5: 440). Büveyhî emiri bu tıkanmış kanalların kazılıp temizlenmesini emretti (Zevâhire, 2011, s. 87). H. 369 / M. 979 yılında Bağdat'ta hastalıkların yayılmasına neden olan birkaç nehrin kanallarını yeniden kazdı ve temizledi. Kazılan nehirler arasında şunlar vardı: el-İbara Nehri, Anbareyn Camii Nehri, el-Bazzazin Nehri, ed-Deccac Nehri, el-Kalayin ve Tabk Nehri. Ayrıca el-Siraat Nehri, İsa Nehri ve Düceyl'den ayrılan ve Harbiye bölgesinde bulunan bir nehir daha vardı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14: 291). Bağdat yakınlarındaki Nehrevân Barajı özellikle önemliydi, bu yüzden İbrahim el-Ağar'ı orada bıraktı ve onu korumakla görevlendirdi (Miskeveyh, 1920-1921, 5: 448). Sevâd'da yıkılan köprülerin çoğunu yeniden inşa etti. Bunun için gereken tüm tuğlaları, alçıyı ve malzemeleri sağladı. Birçok barajı yeniden inşa etti. H. 369 / M. 979 yılından itibaren üzerlerine muhafızlar atadı. Ebû Şücâ' şöyle diyor: "Köprüleri inşa etmek için para harcadı, üzerlerine aletler koydu

ve onları korumak için görevliler atadı. Sel, yağmur ve fırtına sırasında önlem almaya ve korumaya dikkat etti.” Ayrıca insanların inşaat faaliyetlerinde bulunmalarını istiyordu ve sulama tesislerine özel dikkat göstermelerini tavsiye ediyordu. İlâveten Ahvaz Nehri’ni Dicle Nehri’ne bağlayan bir nehir kazdı ve buna Adudî Nehri adını verdi (İbnü’l-Cevzî, 1995, 4: 291).

4.1.2. Toprak Mülkiyeti Sistemi

Irak’ın toprak sistemi sürekli bir gelişme ve değişimi yansıtmaktadır. Bu ülkenin ekonomisi birincil sektör olarak tarıma dayanıyordu, çünkü toprak birincil üretim ve yatırım alanı olarak görülüyordu. Arapların Irak’ı nasıl ele geçirdiği konusunda görüşler farklı olsa da topraklar İslam milletinin ortak malıydı (İstahrî, 1939, 1: 121). Abbasî Veziri Alî b. İsâ el-Cerrâh (ö. H. 334/M. 946) ve diğerleri gibi pek çok tarihî şahsiyet tarafından da pekiştirilmiştir (Sâbî, 1958, s. 338). Irak’ta farklı mülkiyet türleri olmasına rağmen arazi türleri arasında ayırım yapmak zordur. Arazi kullanımı ve mülkiyet koşullarında çeşitlilik vardı ve bu koşullar esas olarak arazi sahiplerine ve onların sosyal ve ekonomik konumlarına bağlıydı. Araziler, her bölgedeki yerel kurumlar nezdindeki kayıtlarının yanı sıra, Bağdat’taki merkezî vergi dairesine de kayıtlıydı. Bu kayıtlar, arazilerin organizasyonunu ve etkili mülkiyet sistemini yansıtmaktadır.

4.1.2.1. Sultaniye Toprakları

Bu toprak türü Abbasîlerin Emevîlerden ele geçirdiği toprakları içermektedir (Kalkaşendî, 1987, 14: 124). Bu araziler, satın almalar yoluyla veya ölen ya da çeşitli nedenlerle işten çıkarılan memurların mülklerine el konulmasıyla ve bazen iltica yoluyla giderek genişlemiştir (Ben-Shemesh, 1965, 2: 241). Sevâd bölgesi, Bağdat civarı, Kûfe, Basra, Vâsıt, bataklıklardan ıslah edilen topraklar ve Musul civarı olmak üzere Irak’ın farklı yerlerinde ve İran’ın Ahvaz bölgesinde Sultaniye toprakları mevcuttu (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 60, 405; İbnü’l-Esîr, 1876, 8: 43). Bu arazilere türlerini yansıtacak şekilde Has, Fıratîye, Yeni ve İade edilmiş topraklar gibi farklı isimler verilmişti. “Yeni” topraklar yakın zamanda eklenen topraklar idi (Taberî, 1935, s. 2140). “İade edilmiş” toprak, ilk önce iktâ‘ olarak belirlenen ve daha sonra Halifenin bazı sebeplerden dolayı iktâ‘lığını iptal ettiği topraklardı (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 244). “Has” Halifenin özel hazinesine ait toprakları, “Abbasiye” hazineye ait toprakları, “Fıratîye” ise Fırat Nehri kıyısındaki toprakları ifade etmekte idi (Kurtubî, 1897, s. 145).

Sultaniye topraklarını yönetmek için çeşitli kurumlar kurulmuştu (Zeydân,

1902, 2: 132). Her arazi veya arazi grubu, vergisini garanti eden bir vekile emanet ediliyordu (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 152). Halifenin özel toprakları genellikle özel bir idare tarafından yönetiliyordu (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 143). Belgeler, Halifelik topraklarının geniş ve kapsamlı olduğunu göstermektedir. Ali b. İsa'nın H. 306 / M. 918 yılına ait sayfalarında bu toprakların bazılarında alınan haraç miktarları şöyle belirtilmektedir:

Has topraklar: 516,447 dinar.

Fıratıye topraklar: 617,126 dinar.

Abbasiye topraklar: 144,760 dinar.

Yeni topraklar: 289,036 dinar (Tenûhî, 1971, 1: 102).

Valisine göre, Ahvaz'ın Sultaniye topraklarındaki vergi neredeyse diğer topraklardaki vergiyle eşitti (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 152; Tenûhî, 1971, 1: 102; İbnü'l-Esîr, 1876, 8: 68).

Vekillerin bazı toprakları göz ardı etmesi ve diğerlerinden daha düşük bir oran alması nedeniyle, düşük haraç oranının dikkate alınması gerekiyor. Sultaniye topraklarının en önemli ve en büyük kısmı Fırat Nehri (Fıratıye) kıyısında yer almıştır. H. 317/ M. 929 yılından sonra hazinenin iflası ve askerlerin maaşlarını almakta güçlük çekmeleri nedeniyle hilafet toprakları hızla azaldı. Aynı yıl hazine krizi nedeniyle hattatlığıyla ünlü Abbaâsî veziri İbn Mukle (ö. H. 328/ M. 940) birçok araziye satmak zorunda kaldı (Kremer, 1887, s. 31). Ertesi yıl Vezir Hüseyin İbnü'l-Kâsım, Sultaniye topraklarının bir kıtasını beş yüz bin dinar değerinde sattı (Tenûhî, 1971, 1: 144). Bu durum el-Kâhir-billâh döneminde de (ö. H. 339/M. 950) büyük ölçüde devam etti. H. 320 / M. 931 yılında el-Kâhir-billâh, Ebü'l-Abbas Nubahti'ye Sultaniye topraklarının satışını organize etme yetkisi verdi ve ilk gün beş yüz bin dinar değerinde bir arazi satıldı. Ertesi yıl Vezir İbn Mukle, Sultaniye topraklarının bir kıtasını iki milyon dört yüz bin dinara sattı. Devam eden satışlara rağmen, el-Kâhir-billâh, H. 322 / M. 933 yılında tahttan indirilmesinden sonra Has, Yeni, Abbasî ve Fıratıye mülklerinden büyük miktarda arazi kaldı. Büveyhî istilasından sonra Muizzüddeve'nin H. 334 / M. 945 yılında bu toprakları ele geçirip küçük bir kısmını Abbasî Halifesine vermesiyle sona erdi (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 200).

4.1.2.2. Özel Mülkiyet

4.1.2.2.1. Emirlerin ve Liderlerin Toprakları

Hicri 4. yüzyıla kadar memurlara nakdi ücret karşılığında verilen ve “medenî iktâ” olarak bilinen bir tür harçlık vardı. Bu tür iktâ o zamanlar yaygın olarak kullanılıyordu. Örneğin; Bir vezir göreve geldiğinde kendisine iktâ veriliyordu. Görevden alınması durumunda ise bu iktâ kendisinden alınıp yeni vezire devrediliyordu (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 133, 155; Tenûhî, 1971, 1: 137; Sâbî, 1958, s. 23). Vezirlere verilen iktâ’lar geniş çaplıydı (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 159, 155; Sâbî, 1958, s. 23; Hamevî, 1925, 5: 278) ve “Vezirlerin İktâ Divanı” olarak bilinen özel bir daire tarafından yönetiliyordu (Kurtubî, 1897, s. 135). Vezirin yanı sıra, devletin diğer üst düzey yetkililerine de iktâ veriliyordu. Örneğin; H. 325 / M. 936 yılında Abbâsî Devleti’nin ilk emîrî’l-ümerâsı İbn Râik (ö. H. 330/ M. 942), Ahvaz vilayetinin hükümdarına yıllık elli bin dinar değerinde bir iktâ vermiştir (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 374). H. 334 / M. 945 yılında Muizzüddeve, hazinedarına ve diğer maiyetine iktâ verdi (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 188). H. 367 / M. 977 yılında Adudüddeve, Dîvânü’r-resâil kâtibi Ebû İshak es-Sâbî’nin iktâ’sını tasdik etmiştir (Hamevî, 1925, 1: 332). Bu tür iktâ’nın sahibine herhangi bir sorumluluk getirmediğini belirtmekte fayda var.

Ayrıca şairler, hadis âlimleri ve şarkıcılar gibi özel hizmetleri olan veya seçkin yeteneklere sahip kişilere verilen ve “özel iktâ” adı verilen başka iktâ türleri de vardı. Özel iktâ sahibi, tam mülkiyete ve miras haklarına sahipti (Tenûhî, 1971, 8: 28), vergilerden ve hükümet müdahalelerinden muaftı (Kalkaşendî, 1987, 13: 123-131, 139). Bunun amacı, araziye geliştirmek ve birkaç yıl sonra aşar vergisini toplayarak ekonomik durumu iyileştirmektir. Muizzüddeve Halifelik topraklarını ele geçirince Halifeye özel bir iktâ tahsis etmeye karar verdi. Halifenin iktâ’sını yöneten özel bir kâtibin bulunduğu bu iktâ medenî iktâ’ya çok benziyordu (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 341 ; İbnü’l-Esîr, 1876, 8: 339, 478).

Emirlerin iktâ’sı olarak bilinen benzer bir iktâ türü daha vardı. H. 380 / M. 990 yılında Samsâmüddeve ile Bahâüddeve, birbirlerinin topraklarında iktâ tahsis etme konusunda anlaştılar (Miskeveyh, 1920-1921, 3: 271-272). İktâ ve arazilerin değeri, “ibra” olarak bilinen vergilerden alınan orana göre tahmin ediliyordu (Sâbî, 1958, s. 185, 363; Tenûhî, 1971, 8: 127). İbra, farklı refah ve kıtlık yıllarındaki gelirin ortalaması alınarak hesaplanıyordu (Bosworth, 1969, s. 55).

Büveyhîlerin gelişiyle birlikte toprak dağılımında büyük bir değişiklik olmuş

ve topraklar askerlere geniş bir şekilde dağıtılmıştır. Bu değişiklik, malî kriz ve Büveyhîlerin feodal toprak görüşü gibi çeşitli nedenlerin sonucuydu (Cehşiyârî, 1928, s. 134; Ben-Shemesh, 1965, 2: 273; Cahen, 1953, s. 46, 356; Lambton, 1965, s. 368). Ancak iktâ'ya başvurmadan hilafet topraklarını satarak ve hesapları denetleyerek krizle yüzleşmeye yönelik girişimler de olmuştur (Bîrûnî, 1878, s. 224). el-Vâsık, Bekir ve Muhammed b. Abdullah b. Tahir dönemlerinde halifelerin özellikle Türk Memlûkleri askere aldıktan sonra zaman zaman komutanlarına iktâ' verdikleri görülmüştür (Ya'kûbî, H.1422, s. 258, 277). Türk liderlerin baskısı sonucunda Abbasîlerin iktâ' verme politikası genişledi. Bu genişlemeyle bazıları durumu fırsat bildi. Bu fırsatı değerlendirmeye çalıştılar. Bu durum, haksızlığa uğradığını düşünen Türk askerlerinin isyanına yol açtı (İstahrî, 1939, 1: 142; Taberî, 1935, s. 1796). Ancak bu iktâ'ların maaş alternatifi değil, ek yardım ve hibe olduğunu da vurgulamak gerekir. Halifeliğin ekonomik koşullarının iyileşmesinden sonra bu tür iktâ'ların azaldığı ancak tamamen durmadığı düşünülmektedir. Emîrû'l-Ümerâ'nın H. 325 / M. 936 yılında 50.000 dinar değerinde bir iktâ' bağışladığını görüyoruz (Hemedânî, 1960, s. 130). Bu iktâ', kalıtsal olmayıp, halifenin iptal etme yetkisi olmasına rağmen resmi usullere göre devam etmiştir.

Asker ve memurların maaşlarının ödenmesi için acil para ihtiyacı, H. 3. / M. 9. yüzyılın son çeyreğinde vekillerin yaygınlaşmasına neden olmuştur. (Sâbî, 1958, s. 9-11). Sevâd dahil farklı bölgelerde vekiller vardı. Vekil, vergilerin toplanmasından sorumluydu ve divanların kontrolüne tabiydi. Vekil bir memur, bir lider, bir tüccar ve hatta bir vezir olabilirdi. Yetkisi sınırlıydı ve ayrıcalığı yoktu. Gelirleri ve tarımı olumsuz etkilese de o dönem için gerekliydi (Miskeveyh, 1920-1921, 1: 25 ; Sâbî, 1958, s. 9-11).

Büveyhîlerin gelişiyle birlikte askerî iktâ'lar daha büyük bir rol oynamaya başladı. H. 334 / M. 945 yılında Muizzüddavle, emirlere ve maiyetine iktâ'lar vermiş, bu iktalar zamanla bazı askerleri de kapsayacak şekilde genişletilerek maaşın öncelikli alternatifi haline gelmiştir (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 96-99). Bazı durumlarda askerlere gelirden paylarını almaları için arazi veriliyordu ve bu da onların toprak sahibi olmalarına yol açtı (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 173-174, 267). Bu iktâ'lar, özel iktâ', Halifelik iktâ'sı ve haraç arazileri gibi diğer arazi türlerinin pahasına genişledi. Adudüddavle bazen askerlere vakıf arazilerinden iktâ'lar vererek aşırıya kaçardı (Ebû Şücâ', t.y., s. 47).

Askerî iktâ'lar kalıtsal değildi ve ömür boyu sürmezdi (Ebû Şücâ', t.y., s. 137, 245; Sâbî, 1958, s. 468). Büveyhî emirinin istediği zaman iptal etme hakkı

olduğundan, sahibinin mülkü sayılmazdı (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 97; Ebû Şücâ', t.y., s. 165). Aslında, Büveyhî hazinesinin karşılayamadığı maaşları karşılamak için askerlere veriliyordu. İktâ'ya, sahibinin bir miktar parayı veya eşdeğerini bir kerede veya birden fazla taksitle ödemesini gerektiren bir anlaşma eşlik ediyordu (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 98).

Askerî iktâ' sahibinden, kendi topraklarından geçen kanalların bakımını yapması ve merkezî hükümetin yararına iktâ'sındaki idarî gücü elinde tutması bekleniyordu. Ancak gerçek şu ki, feodal askerler aslında hazineye önemli bir katkıda bulunmuyordu ve merkezî hükümetin onların iktâ'ları üzerinde hiçbir etkisi yoktu. Temsilcilerine dayanarak iktâ'larını kendi istekleri doğrultusunda serbestçe yönetiyorlardı. Bu durum Muizzüddavle ve Adudüddavle dönemlerinde de devam etti. Büveyhîler kendi kayıtlarını tutmakla yetindiler ve özerklik ilkesini uyguladılar. H. 377 / M. 987 yılında Bad'daki Kürt isyanına tepki olarak Arap kabilelerine iktâ' veren ve devletin kuzey sınırında bir askerî bölge oluşturarak toprak savunmasını güçlendirmek isteyen Ebû Nasr Hüşade örneğinde olduğu gibi, bazen askerî nedenler askerî iktâ' verilmesinde rol oynuyordu. Dîvânü'l-ceyş, iktâ'ların oran ve tasnifini belirlemek ve mevcut arazileri tahsis etmekle görevliydi. Buna rağmen devlet, iktâ' sahiplerinin statüsünü ve nüfuzunu tanıımıyordu ve bazen onların yetkilerini sınırlamak için müdahale ediyordu (Ebû Şücâ', t.y., s. 165, 294-295, 327-328; Sâbî, 1958, s. 468). İktâ' sahiplerinin tarım üzerinde resmî bir yasal yetkisi yoktu, ancak pratikte tarımı kontrol etmekteydiler, ihlaller yaygındı ve ek ücret alıyorlardı (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 97-99). Askerî iktâ' sahiplerinin aşırılıkları nedeniyle bazı köylüler tarımdan uzaklaşarak topraklarını terk ettiler (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 97-99, 173-174).

4.1.2.2.2. Halk Toprakları

Özel mülkiyete ait araziler farklı şekillerde edinilirdi. Tarihsel olarak Mâverdî'nin "iktâ' et-temlik" dediği halifelerin bazı kişi ve gruplara verdiği iktâ'lar ilk sırada gelir (Mâverdî, 1989, s. 186-187; Zeydân, 1902, 2: 35). Daha sonra ölü toprakların diriltilmesi ve bataklıklardan arazi çıkarılması, hükümetin teşvik ettiği başka bir özel mülkiyet kaynağı haline geldi (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 88; Mâverdî, 1989, s. 173; Ben-Shemesh, 1965, 2: 241). İslam döneminde Basra civarındaki topraklar, ölü toprakların yeniden canlandırılmasının dikkat çekici örnekleridir. Bu bölgelerde hükümetler ve bireyler, verimli araziler elde edebilmek amacıyla bataklıkların bir kısmını kurutma yoluna gitmişlerdir. Bu topraklar "el-Cevamd" olarak biliniyordu. Ölü toprağı diriltmek ve onu işlemek, sahibine tüm

mülkiyet haklarını veriyordu (Mâverdi, 1989, s. 172-173).

Hazineye ait “Sevafi” adı verilen arazilerin satışı da bir diğer mülkiyet kaynağıydı (İbn Rüste, 1890, s. 150). Bu mülkiyet anlaşmaları devletin zor malî koşulları altında yapılıyordu. Araziler, istikrarlı mülkler ve güvenilir bir gelir kaynağı olduğu için memurların ve malî açıdan iyi durumda olan kişilerin dikkatini çekiyordu. Mesela tüccar İbnü’l-Cessas’ın mülkleri H. 296 / M. 908’de kayıt altına alınırken, geniş arazileri bu sürece dahil edilmedi. Vezirlerin genellikle Ali b. İsa’nın Diyar Rabi’a, Musul, Sevâd, Şam ve Mısır’daki toprakları gibi birden fazla bölgeye yayılmış büyük mülkleri vardı (Tenûhî, 1971, 1: 91-93).

Toprak sahiplerinin vergi ödemek, arazilerindeki su kanallarının onarım masraflarına katkıda bulunmak gibi önemli görevleri vardı (Taberî, 1935, s. 2153). Önemli mülk sahipleri arasında Halife ve üst düzey yetkililer vardı. Topraklarını korumak ve yetkililerin baskısını azaltmak için, küçük toprak sahipleri genellikle topraklarını önde gelen yetkililer adına tescil ettiriyor ve karşılığında gelirin bir kısmını koruyucuya ödüyorlardı (Tenûhî, 1971, 8: 76). Bazı durumlarda iltica, mülk sahiplerine uygulanan vergileri azaltmanın bir yoluymuş ve bu süreç Emevî döneminin ortalarında yaygındı. Pek çok kişi Mesleme b. Abdülmelik ve Mervân b. Muhammed’e sığınmıştı. Abbasî döneminde yetkililerin baskıları artarak ilticanın artmasına neden oldu. İltica, büyük mülklerin genişletilmesine ve yarı feodal toprak sahiplerinin ortaya çıkmasına olanak tanıdı. Bunun örneklerini Irak’ın yanı sıra Zencan ve Fars gibi birçok bölgede görüyoruz. Arazi mülkiyeti sıklıkla koruyuculara devrediliyordu ve asıl sahipleri, koruyucuların kontrolü altında çiftçilere dönüştürülüyordu (Belâzürî, 1901, s. 311, 323, 371). H. 3. / M. 9. yüzyılın ortalarında Türk komutanlarına ilticaların artması, gelirlerin azalmasına yol açmış, bu da H. 256 / M. 869 Türk askerlerinin ilticanın kaldırılmasını talep etmesine yol açmıştır (Taberî, 1935, s. 1801).

İstahrî’ye göre İran bölgelerindeki toprak sahipleri, gelirlerinin dörtte biri karşılığında topraklarını etkili saray mensupları adına tescil ettiriyordu. Aynı zamanda bazı asıl sahiplerin arazilerini diledikleri gibi kullanabildiklerini de göstermektedir (İstahrî, 1939, 1: 158; İbn Havkal, 1992, s. 303). Miskeveyh, H. 358 / M. 968’de Irak’taki pek çok büyük toprak sahibinin İbn Şirzad’a sığındığını ve onun topraklarının zirveye ulaştığını belirtmektedir. Zira İbn Şirzad, Büveyhî Emiri Samsâmüddevle nezdinde iyi bir üne sahipti (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 257). Ayrıca Deylem reisleri iltica yoluyla büyük miktarda toprak edinmişlerdi. Bu nedenle “iltica” sistemi, vergi tahsildarlarının aşırılıklarından kaçmanın bir yoluymuş ve

koruyucunun etkisi, vergi tahsildarlarının ödenmesi gereken vergilerin bir kısmını almayı kabul etmesine neden olabilirdi (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 97-99, 173-174). Zamanla koruyucu, arazinin asıl sahibi haline gelirken, asıl sahibinin statüsü o arazideki çiftçinin statüsüne dönüşmüştür (Miskeveyh, 1920-1921, 4: 173-174, 267).

Bazı kaynaklarda “el-İğâr” olarak bilinen başka bir mülkiyet türünün varlığı belirtilmektedir, ancak bu konudaki bilgiler sınırlı ve belirsizdir. Sâbî’nin Tuḥfetü’l-ümerâ’ fî târîhi’l-vüzerâ adlı kitabındaki bir dipnotta, el-İğâr’ın padişahın birine vermek istediği ve o kişiyi vergiden muaf tutmak istediği toprak anlamına geldiği belirtiliyor (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 257). Tarihi kayıtlarda Abbasîlerin Sevâd’da “İğâr Yaktin” olarak bilinen toprakları iktâ’ olarak verdiklerinin belirtilmesi, Büveyhîlerden önce de bu kavramın varlığına işaret etmektedir. Bu şekliyle el-İğâr, vergilerde önemli bir indirimden yararlanan kişilere verilen özel bir hibe olarak anlaşılmaktadır. Kaynaklara göre, ikinci vezirliği sırasında İbnü’l-Furât’ın bir mülkü vardı ve yılda yalnızca nominal bir miktar ödemek zorundaydı (İbnü’l-Cevzî, 1995, 5: 52; Sâbî, 1958, s. 36-37). el-Bûzcânî, ödeme kayıtlarından da görülebileceği gibi, el-İğâr sahiplerinin yüzyıllardır belirli miktarlarda vergi ödediğini belirtmektedir. el-İğâr’ın başka bir anlamı daha vardı. Kudâme, el-İğâr vergilerinin sınırlandırılması emrinin, hibe sahiplerini, yetkililerin müdahalesinden korumak için verildiğini söylüyor (Ben-Shemesh, 1965, 2: 86). Hârizmî’nin “koruma” olarak adlandırdığı benzer bir tanıma göre, çiftlik sahibi veya köy sakini, memurların veya vergi tahsildarlarının arazisine girmemesi karşılığında vergilerini gönüllü olarak ödeyeceğini garanti eder ve garanti edilen tutarı devlete öder (Hârizmî, 1930, s. 60). Ebû Yusuf, Tasuc halkının vergilerinin komşu kasabadan bir kişi tarafından garanti altına alındığını ve bu usulün yerel halk tarafından kabul edilebilir olduğunu örnek veriyor (Nizamülmülk, 1897, s. 60; İbnü’l-Esîr, 1876, 8: 182; Sâbî, 1958, s. 284). Dolayısıyla bu tür el-İğâr’ın erken Abbasî döneminde yaygın olduğu ve amacının toprak sahibini veya bölge halkını valilerin ve memurların baskılarından korumak olduğu anlaşılmaktadır.

4.1.3. Verimli Tarım Bölgeleri

Irak, birçok önemli ve tanınmış tarım bölgesinin varlığıyla öne çıkan bir coğrafyadır. Bu bölgeler su ve toprak verimliliğine bağlı olarak kendi aralarında farklılık gösterir. Bu da yetiştirilebilecek ürün çeşitliliğine katkıda bulunur. Irak’ta tarımın ana odağı, nehirlerin ve kıyıların yakınında alçakta bulunan tarım arazilerinin bulunduğu, bol su alanlarına ve bitki büyümesine elverişli bir iklime sahip olan bölgelerdir (Durî, 1974, s. 75). Sel yatağı (el-Betayih) bölgesi Irak’ın en

önemli tarım alanlarından biri olarak kabul ediliyor. Bu bölge, geniş tarım arazileri ve mahsullerin büyümesine katkıda bulunan sıcak bir iklim ile karakterizedir. el-Betayih, Büveyhîler döneminde askerî iktâ'ların yoğunlaştığı ve büyük tarımsal sömürülere maruz kalan bir yer olmuştur (Ebû Sebt, 2018, s. 142).

Basra bölgesi ise verimli toprakları ve ılıman çöl iklimi ile hurma ağacı ve meyve gibi pek çok ürünün yetiştirilmesi için ideal bir bölge olması nedeniyle Irak'ın en seçkin tarım bölgelerinden biri idi. Hurma ağaçlarının uzun mesafelere uzanması nedeniyle bu bölge en güzel ve en iyi tarım alanlarından biri olarak kabul edilmiştir (Durî, 1974, s. 76). Öte yandan Vâsıt bölgesi, gıda sıkıntısı yaşanan dönemlerde Bağdat şehrine tarım ürünleri sağlamasından dolayı önemli bir bölge olarak kabul edilmiştir (Zevâhire, 2011, s. 127). Ceziretü'l-Fıratîye bölgesindeki Sevâd aynı zamanda Dicle ve Fırat nehirlerinden gelen suyun bolluğuyla da önemliydi. Bu da bölgeyi Büveyhîler dönemi tarımı için ideal bir bölge haline getirmişti (Ebû Sebt, 2018, s. 142). Musul ve Ceziretü'l-Fıratîye gibi kuzey bölgeleri, Dicle ve Fırat nehirleri çevresinde tarımın gelişmesi ve üzüm, hurma ve sebze tarımına ağırlık verilmesi nedeniyle çok önemli tarım alanları olarak değerlendiriliyordu. Bu alanlar aynı zamanda güzel yeşil alanlarıyla ve tarımsal büyümeye olanak sağlayan iklimleriyle de ünlüydü (Zevâhire, 2011, s. 127).

4.1.4. Önemli Tarım Ürünleri

Büveyhîler döneminde Irak'ta tarım ürünleri birçok yönden artış göstermiş olup, bu ürünlerin öne çıkanları şu şekilde özetlenebilir:

A. Buğday ve arpa: Büveyhîler döneminde Irak'ta özellikle Musul (Makdisî, 2003, s. 145), Ceziretü'l-Fıratîye ve el-Betayih bölgesi gibi bölgelerde yaygın olarak yetiştirilen en önemli tarım ürünleri arasında yer alıyordu. Bu mahsuller yüksek kalitedeydi ve gıda güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulunuyordu (İbn Havkal, 1992, s. 142).

B. Hurma: Irak'ın hurması; kalitesi, lezzeti ve çeşitliliği ile meşhur olduğundan her zaman önemli tarım faaliyetlerinden biri olmuştur. Yüksek sıcaklığın ve çöl ikliminin yetişmesine ortam hazırlaması nedeniyle hurma yetiştiriciliği özellikle Basra bölgesinde yoğunlaşmıştır. Sadece bu bölgede 40'a yakın hurma çeşidinin varlığı, bölgenin tarımsal çeşitliliğini ve biyolojik zenginliğini göstermektedir. Basra'nın yanı sıra Sevâd ve diğer bölgelerde de hurma yetiştiriciliği yapılabilmekteydi (Makdisî, 2003, s. 30).

C. Meyveler: Büveyhîler döneminde Irak'ta tarım, ekonominin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Genel olarak Dârülhilâfe ve evleri meyveden mahrum kalmıyordu. O dönemde yetişen en ünlü meyvelerden biri üzümdü. Arapların Taif'ten getirdikleri er-Razzakî üzümü başta olmak üzere pek çok çeşidi vardı. Ekbere, Hulvân, Suvar, Musul, Sincar, Re'sulayn, el-Cezire ve Bağdat bölgeleri bağcılığın en önemli merkezleri arasındaydı (İbn Havkal, 1992, s. 150). Basra, el-Cezire, Sincar ve Bağdat'ta da portakal ve limon gibi turunçgiller yetiştiriliyordu. İncir ayrıca Hulvân ve Cezîre-i İbn Ömer gibi bazı bölgelerde yetişen ve özellikle Sincar'da meşhur olan önemli bir meyveydi (Zevâhire, 2011, s. 128).

D. Sebze: Irak'ta Büveyhîler döneminde çiftçilerin tohumlarını ülke iklimine uygun mevsimlerde ekmesi nedeniyle temel tarımsal faaliyetlerden biriydi. Yetiştirilen sebzeler arasında: fasulye, bezelye, turp ve diğerleri yer alıyordu (Ebû Sebt, 2018, s. 145).

E. Yerli bitkiler: Irak'ta ekime ihtiyaç duymadan topraktan doğal olarak ortaya çıkıyordu ve genellikle mevsimlikti. Yerli bitkiler arasında: Anason, hintyağı, papatya ve haşhaşın da aralarında bulunduğu bu bitkiler Irak'ın her yerinde görülüyordu (Ebû Sebt, 2018, s. 146).

F. Zeytin: Bağdat'ın güneyi, Nehrevan'ın doğusu, er-Rakka, Sincar ve el-Rahba gibi zeytin tarımına uygun yerlerde zeytin yetiştiriciliği önemli bir tarımsal faaliyeti ve bölge halkı bu ürünü farklı amaçlarla kullanıyordu.

G. Pamuk: Ekonomik önemi büyük olduğundan Büveyhîler döneminin önemli ürünlerinden biriydi. Pamuk ekimi Harran, Re'sulayn, Basra ve Sevâd bölgeleri gibi çöl iklimine sahip bölgelerde yoğunlaşmaktaydı (Ebû Sebt, 2018, s. 145).

H. Narenciye: Büveyhîlerin Bağdat'ta hakimiyet kurduktan sonra İran'dan getirip Irak'ın her bölgesine yaydıkları yeni bir tarımdı. Narenciye tarımı büyük ölçüde Bağdat ve Ceziretü'l-Fıratîye'de yoğunlaşmıştı. Bu bölgelerin seçiminde suyun bolluğu ve toprağın verimliliği belirleyici olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1876, 7: 343).

I. Susam: Tikrit, Nusaybin, Sincar ve Vâsıt gibi bölgelerde yaygın ve meşhurdu ve bu ürün o dönemde yurt dışına da ihraç ediliyordu (İbn Havkal, 1992, s. 148).

J. Pirinç: Yüksek sıcaklığa ihtiyaç duyması nedeniyle alçak bölgelerde yoğunlaşmıştır. O dönemin en ünlü pirinç ekim merkezlerinden biri olan Bağdat'ın batısındaki Kûfe gibi bölgelerde yetiştiriliyordu (Ebû Sebt, 2018, s. 143).

K. Çiçekler: Basra, Kûfe, Vâsıt ve Bağdat gibi bölgeler Büveyhîler döneminde çiçek tarımının en önemli merkezleri olarak kabul edilir (Zevâhire, 2011, s. 129).

Büveyhîler döneminde aktif tarımsal faaliyet gösteren Irak, ekonomik sistemin ve devlet hazinesinin birincil kaynak olarak tarım arazilerinden elde edilen gelirlere dayanması nedeniyle büyük önem taşıyordu. Büveyhî emirleri bu toprakları ele geçirdiklerinde, mülkiyet şekillerini siyasî çıkarlarına göre belirlemeye ve vergi gelirlerini garanti altına almaya çalıştılar. Bu dönemde tarım ürünleri bölgelere, coğrafi dağılıma ve çevre koşullarına göre değişiklik göstermektedir. Ayrıca tarımsal faaliyetlerdeki doğal ve ekonomik çeşitliliği yansıtan tarım ürünleri, üretim miktarı bakımından da büyük farklılıklar göstermekteydi (Ali, 2021, s. 4).

4.1.5. Vergiler

Büveyhî döneminde vergi sisteminin düzenlenmesinde, ister şer'î ister gayri şer'î olsun, her türlü verginin mümkün olduğu kadar aktif hale getirilmesi için çaba sarf edilmiştir. Şer'î vergiler; haraç, aşar, cizye, tüccarlara uygulanan vergiler ve zimmilere uygulanan humus vergisi şeklinde çeşitlenmekteydi. Gayri şer'î vergiler, askerlerin ve memurların maaşlarını desteklemenin yanı sıra savaş, altyapı ve refah harçları gibi artan devlet harcamalarıyla da bağlantılıydı. Gayri şer'î vergiler de kendi içerisinde çeşitlilik gösteriyordu. Tüketim ve miras gibi konular da buna dahildi. Finansmana ihtiyaç duyulduğunda, taşınır mallar ve gıda ürünlerinin yanı sıra dükkânlar, pazarlar ve değirmenlere de vergi konulmaktaydı. Büveyhî emiri, şartlara ve devletin malî ihtiyaçlarına göre bunları iptal etme veya değerlerini düşürme olanağıyla birlikte, bu vergileri belirleme konusunda nihai yetkiye sahipti (Mneimneh, 1987, s. 392).

4.1.5.1. Haraç

Haraç, bir ülkenin sakinlerinin mülklerine uygulanan bir vergidir ve miktarı yıllık olarak belirlenir. Haraç, bir vergi türü olarak kabul edilir ve bireylerin ve toplulukların servetinden toplanır. Her birey kendi haracını ödemelidir ve tebaa, yöneticilere ve valilere haraç öder. Peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.), hükümeti desteklemenin ve gerekli mahsulleri elde etmenin bir yolu olarak insanların haraç

ödemeye uymasının önemini vurgulamıştır (Mâverdi, 1989, s. 251). Hz. Ömer (r.a.) haraç vergisini araziye özgü bir vergi haline getirmiştir (Ebû Ubeyd, 2007, s. 145). Haraç vergisi, arazinin sulanabilir olup olmamasına, yetiştirilen meyve ve ürün türüne göre değişen şartlara sahiptir (Mâverdi, 1989, s. 189).

Emevîler döneminde vergiler, uygulama ve halk üzerindeki etki açısından büyük ölçüde eşitsizdi. Vergiler ağır ve düzensiz bir şekilde toplanıyordu. Emevî Halifeliğinin kabul edilen vergi kurallarını aştığı ve toplumda giderek artan öfke ve kızgınlığa yol açan katı ve sert bir vergi toplama sistemi uyguladığı yönünde suçlamalar vardı. Bu durum, vergi ve malî yönetimle ilgili insan deneyiminin bir parçasıdır; çünkü vergi toplama yöntemleri ve bunların insanların günlük yaşamları üzerindeki etkileri, çağlar ve medeniyetler boyunca farklılık göstermiştir (İbn Havkal, 1992, s. 148).

Abbasîler döneminde, halkın ihtiyaçlarını karşılamak ve malî durumlarını iyileştirmek için vergi sisteminde olumlu bir dönüşüm yaşandı. Abbasîler, Emevîler döneminde yaygın olan vergi sistemini değiştirdiler ve bu dönüşümün öncülerinden biri Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'du (H. 95-158/M. 713-775). H. 136-158 / M. 753-774 arasında hüküm süren el-Mansûr'un politikası, malî ve ekonomik durumu iyileştirmeye odaklanmıştı. Bu adım, malî koşullarda önemli bir iyileşmeyi temsil ediyordu ve halk bunu Emevîler döneminde yaşadıkları ağır malî yükleri hafifletmek için bir fırsat olarak gördü. Vergi sisteminin iyileştirilmesi ve halkın malî yükünün hafifletilmesi yönünde atılan bu olumlu adımlar şüphesiz önemliydi ve o dönemde Abbasî hükümetine karşı memnuniyet ve sadakat duygularının güçlenmesine katkıda bulundu. Vergi memurlarının izlenmesi için kurallar koydu, tahsilat sırasında adaletsizlik olması durumunda cezalar koydu ve vergi dairesinin çalışmalarını kontrol altına aldı (İbrahim, 1989, s. 236).

Abbasîler döneminde vergi toplama yöntemleri, dönemin ekonomik ve sosyal koşullarının çeşitliliğini yansıtacak şekilde çeşitli ve çok yönlüydü. İlk olarak, haracın doğrudan halktan nakit ödemeler veya mahsulün bir payı şeklinde alındığı muhasebe yöntemi vardı. Vergi genellikle her iki şekilde de toplanıyordu ve bu da vergi sisteminin hükümetin ihtiyaçlarını karşılama esnekliğini yansıtıyordu. İkinci olarak, üretilen ürünlere vergi konulan ve ürünün köylüler ve hükümet arasında belirli bir oranda paylaşıldığı paylaşım yöntemi vardı. Bu yöntem, kârların ve giderlerin köylüler ve devlet arasında paylaşılmasına izin veriyordu. Son olarak, vergilerin hükümet ile bireyler veya gruplar arasında özel anlaşmalara göre toplandığı, vergi toplamada sözleşme yoluna gidildiği ve iki taraf arasında yapılan

anlaşmalara saygıyı yansıtan kesik (mukata'a) yöntemi vardı. Vergi toplamının bu çeşitli yolları, o dönemde değişen ekonomik ve sosyal koşullar ve değişimler ışığında hükümetin ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmış olup, hükümet ile vatandaş arasındaki denge ve anlayış duygusunu yansıtmıştır (İbrahim, 1996, s. 299).

İkinci Abbasîler döneminde halifeler, haraç toplama zamanı ve yöntemiyle çok ilgileniyorlardı. Her eyalet için, Bağdat veya Samarra'daki merkeze bağlı bir vergi dairesi kurdular ve Nevruz Bayramını vergi toplama ve tahsil tarihi olarak belirlediler (İbrahim, 1989, s. 237). Verginin tahsil tarihleri konusunda Büveyhî şehzadeleri arasında görüş ayrılıkları vardı. Muizzüddевle ve oğlu Bahtiyar, verginin ürün olgunlaşmadan önce toplanmasını emrettiler ve bu da çiftçilerin bu hukuksuz uygulamadan zarar görmesine yol açtı. Buveyhîler dönemi gibi İslam dönemlerinde köylülerin haraç toplamada karşılaştıkları zorluklar gerçek ve şiddetliydi. Köylüler için, ürünler olgunlaşmadan önce vergi vermek malî bir yük oluşturuyor ve sıkıntıları artırıyordu (İbn Havkal, 1992, s. 150). Bu nedenle birçok köylü vergi tahsildarları tarafından haksızlığa uğradıklarını ve sömürüldüklerini hissettikleri için köylerini terk etmek gibi ağır kararlar almaya zorlandı. Abbasîler veya Büveyhîler devletlerindeki zor ekonomik şartların, çiftçilerin durumu dikkate alınmadan vergi toplama yöntemini sert ve uygunsuz hale getirdiği inkâr edilemez.

Köylülerin mallarına aşırı derecede el konulması ve vergilerdeki aşırı artışlar durumlarını daha da kötüleştirdi. Emir Adudüddевle H.367/ M. 978 yılında iktidara geldiğinde vergi sistemini yeniden düzenledi. Haraç toplama zamanını mahsullerin olgunlaştığı zamana yeniden planladı, bu da köylüler üzerindeki malî baskıyı azaltmaya yardımcı oldu ve vergi toplamayı daha adil hale getirdi. Ayrıca, tebaaya uygulanan artışları ortadan kaldırarak vergi oranını doğru ve makul bir şekilde belirledi. Böylece köylünün malî yükünün hafifletilmesine ve genel olarak ekonomik durumunun iyileştirilmesine katkıda bulundu. Adudüddевle tarafından getirilen vergi reformları, köylülerin çıkarları ve malî durumlarının iyileştirilmesine yönelik bir kaygıyı ve ayrıca karşılaştıkları zor koşullara ilişkin derin bir anlayışı yansıtmaktadır. Sonuç olarak, bu reformlar köylüler üzerindeki malî baskının hafifletilmesine sebep oldu (Miskeveyh, 1920-1921, 5: 448-449)

Bu reformlar, vergi tahsildarları tarafından kötü muameleye uğramalarından dolayı öfke ve hayal kırıklığı hisseden köylüler üzerinde büyük bir etki yarattı, özellikle de topraklarını terk etmekle tehdit edilenler olumlu gelişmelerden dolayı rahatladılar. Ne var ki Adudüddевle olumlu reformlar yapmış olsa da acil para ihtiyacı nedeniyle vergiyi %10'dan fazla artırdı. Çiftçilerin malî sıkıntılarını

hafifletmek ve aynı zamanda hükümete gerekli kaynağı sağlamak için acil paraya ihtiyaç duyulması halinde bakanlar, verginin ürünler olgunlaşmadan önce ilk ödeme olarak, kalan verginin ise mevsimi geldiğinde tahsil edilmesini öneriyorlardı. Ancak bu önlem, vergilerdeki anî artış ve çiftçilerin ekonomik ve malî durumlarıyla orantısızlığı nedeniyle protestolarla karşılandı. Bu durum toplumda gerginlik ve huzursuzluğa sebebiyet verdi. Genel olarak, bu deneyim hükümetin paraya olan ihtiyacı ile çiftçilerin katlandığı malî baskı ve ağır vergiler arasındaki dengeyi temsil ediyordu (Rûzrâverî, 2003, s. 46).

Haraç, devletin malî ve ekonomik istikrarını sağlamada önemli bir kaynaktı ve gerçekten de Büveyhîler Devleti'nin hazinesini zenginleştirmede önemli bir rol oynuyordu, toprak ve ürün haraçlarından toplanan muazzam miktarlardaki paralara ilişkin bilgiler bu önemli rolü yansıtmaktadır. el-Makdisî, Sevâd ve Dicle'deki vergilerin miktarını ve Adudüdevle'nin hazinesindeki malları zikrederek arazi ve ürün vergilerinden toplanan büyük miktardaki parayı gözler önüne sermiştir. Bu para, hükümet tarafından projelerini ve ekonomik ve sosyal kalkınmayı finanse etmek için kullanılmıştır. Bu nedenle, haraç vergisinin Büveyhîler Devleti'nin malî ve ekonomik istikrarını sağlamada önemli bir rol oynadığı ve devletin işlerini finanse etme ve kalkınmasını desteklemedeki önemini yansıttığı söylenebilir (Makdisî, 2003, s. 140). Bu, haracın devlet hazinesi için iyi bir kaynak olduğu ve en önemli bileşenlerinden biri olduğu anlamına gelir.

4.1.5.2. Cizye

Cizye, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi Kitap Ehli'ne uygulanan bir vergiydi (el-Ferrâ', 2000, s. 153). Başlangıçta, Mecusîler için bir ceza biçimi olarak uygulanmıştı. "Cizye" kelimesi İslam'dan başka bir dini benimsemenin cezası anlamına gelir ve eğer İslam'a geçerlerse ve İslam devletini desteklerlerse, bu ceza kaldırılırdı. Bu cizye, Ehl-i Kitap'tan özgür ve akıllı adamlardan alınan bir miktar paraydı. Cizyenin değeri, bireyin malî durumuna göre değişmekteydi; fakirler az bir miktar (on iki dirhem), orta sınıf daha fazla (yirmi dört dirhem) ve zenginler daha fazla (kırk sekiz dirhem) ödüyordu (el-Ferrâ', 2000, s. 154-155).

Büveyhîler döneminde ve H. 366 / M. 976 yılında Abbasî Halifesi et-Taî-lillâh döneminde kadınlar, buluğa ermemiş çocuklar, fakirler, yaşlılar, engelliler ve zahit rahipler gibi pek çok zayıf ve yoksul sınıftan cizyeyi kaldırdı (İbnü's-Sâî, t.y., s. 84; Zehebî, 1983, 15: 118-126). Bu karar, bu sınıfların malî yükünü hafifletmeyi ve onları korumayı amaçlıyordu. Büveyhîler sisteminde cizye ödeme işlemi düzenli

olarak yapıldı, her yıl Muharrem ayında zimmilerden toplanırdı. Ayrıca, zimmilerin ödeme taahhüdünü sağlamak ve süreci belgelemek için cizyenin ödendiğini kanıtlayan bir belge düzenlenirdi. Bazı araştırmacılara göre, Büveyhî rejiminin sosyal adalete ve yoksulları vergilerden korumaya odaklanması, toplumun ekonomik ve sosyal durumuna ilişkin derin bir anlayışın ve muhtaçlar üzerindeki malî baskıyı hafifletme arzusunun bir yansımasıydı (İbrahim, 1996, s. 303).

4.1.5.3. Öşür

Öşür kelimesi “onda bir” anlamına gelen uşr (çoğulu uşâr, a’şâr) kelimesinin Türkleşmiş şekli olan öşür, fıkıhta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâtı temsil eder (Erkal, 2007, s. 97). Hadise göre Müslümanların öşürleri yoktur, ancak öşür Yahudilerden ve Hristiyanlardan alınır (İbn Manzûr, t.y., 4: 450). Samsâmüddeve döneminde H. 373 / M. 983 yılında öşür vergisi, yandaşların erzak ve paralarına bile konuldu (Rûzrâverî, 2003, s. 54).

Büveyhî emirinin H. 375 / M. 985 yılında Bağdat ve çevresinde ipek ve pamuklu giysilere onda bir vergi koyma kararı halk arasında huzursuzluğa neden oldu. Hükümet hoşnutsuzluğun ve protestoların boyutunu fark ettiğinde, durumu ele almak için önlemler aldı. Sonuç olarak, bu vergi muaf tutuldu ve durum sakinleşti. Bu karar, hükümetin; halkın taleplerine verdiği yanıtı ve onların sorunlarını dinleme ve ihtiyaçlarını karşılayan çözümler arama isteğini yansıtmıştır (İbnü’l-Cevzî, 1995, 14: 425). Böylece Samsâmüddeve, halkın kendilerine karşı bir haksızlık ve adaletsizlik olarak gördüğü bu vergiyi geri çekti.

4.1.5.4. Ganimet ve Fey

Fey, müşriklerden savaşmadan toplanan vergidir; ganimet ise müşrikleri savaşta yendikten sonra onlardan toplanan maldır. Fey, beş çeşit maldan toplanır: Tahıl, meyve, hayvan, metal ve konut (Mâverdî, 1989, s. 161). Bu verginin Büveyhîler döneminde önemli bir etkisi olmamıştır ve kaynaklarda bu vergi türü hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

4.1.5.5. Gümrük

Gümrük “el-Maks”: Pazarlarda mal satıcısından toplanan dirhemlerdir. Vergi tahsildarı için de kullanılır. Tahsildar bir malın gümrüklerini tahsil ettiğinde, o malın kârı azalır. Bu yüzden el-Maks denir. Çünkü el-Maks bir şeyin azalmasıdır (İbn Manzûr, t.y., 6: 220-221). Büveyhî beyleri hacıların getirip götürdükleri mallar için

bu vergiyi koyarken, bazı beyler bunu kaldırmış ve bu konudaki karar devlet hazinesinin takdirine bırakılmıştı (Durî, 1974, s. 224).

4.1.5.6. Humus

Devlet hazinesinin kaynakları sayılan, yeryüzünden çıkarılan ürünlerden ve denizlerden elde edilen inci ve kehribarın beşte biri oranında alınan vergidir (İbrahim, 1989, s. 238).

4.1.5.7. Miras

Mirasçı bırakmadan ölen birinin mirasından alınan ve devlet hazinesinin kaynaklarından biriydi (İbrahim, 1996, s. 304). İlk olarak Mu'temid-Alellah'ın (H. 229-279/ M. 843-892) hilafeti döneminde (H. 256-279 / M. 869-892) ortaya çıktı. Büveyhîler dönemindeki miras vergisi, uygulanmasını destekleyen bir şer'î veya yasal belge olmadığı için gayri meşru ve yasadışı bir karaktere sahipti ve bu nedenle gayri meşru bir vergi olarak kabul edilir. Büveyhî emirlerinin veraset vergisi uygulaması, kendi maddî ihtiyaçları ve kişisel çıkarları doğrultusunda idi. Muizzüddeve'nin ölen bir adamın mirasına el koyması, miras vergisinin yasadışı bir şekilde işlenmesine bir örnektir. Benzer şekilde, Bahâüddeve Ahmed zamanında, miras vergisinin meşru uygulamasını destekleyen yasal veya fıkha dayalı bir açıklama yoktu. Vergilerin uygulanması, sağlam şeriat ve yasal temellere dayanmalı ve bireylerin ve mülkiyetin haklarına saygı göstermelidir. Hükümetin, meşru mirasçısı olmayan ölen bir kişinin mirasına el koyması da yasadışı kabul edilir (Zehebî, 1983, 17: 185). Ayrıca Büveyhîler ölen bir adamın mirasının büyük bir bölümünü alır ve kalanını ölen kişinin mirasçıları arasında dağıtırdı (Durî, 1974, s. 220-221).

4.1.5.8. Yeni Vergiler

Büveyhîler'de vergi sistemi, ekonomik zorluklar ve istikrarsızlıklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda, Adudüddeve ve Samsâmüddeve tarafından izlenen vergi politikası, devletin karşı karşıya olduğu malî baskıyı ve acil para ihtiyacını yansıtan vergileri artırma, azaltma ve iptal etme arasında bir dönüşüm göstermektedir. Adudüddeve ondalık arazi alanını artırıp halkı zorlayan yeni vergi ve harçlar koyarken, Samsâmüddeve selefinin koyduğu vergi ve harçları kaldırarak vergileri azaltmaya, sahiplerine daha fazla özgürlük vermeye ve işleri daha adil yönetmeye çalıştı. Bu politikalar, Büveyhîler hükümetinin malî ihtiyaçlarıyla etkileşimini ve vatandaşlarının ekonomik ve malî durumları iyileştirme çabalarını ve

vergi toplama ile halktan adaletsizliği kaldırma arasında bir denge sağlama arzusunu yansıtır. Ancak, bazen bu politikaların halk ve ekonomi üzerinde olumsuz etkileri olmuştur (Rûzrâverî, 2003, s. 46-47). Daha önce Samsâmüddeve'nin saltanatı sırasında (H. 373 / M. 983) katiplerin ve saray mensuplarının erzak ve paralarına ondalık vergisi konulduğundan bahsedilmişti (Rûzrâverî, 2003, s. 54). Ayrıca, pamuklu elbise vergisi halka tekrar yüklendi. Halk bundan rahatsız olunca H. 389 / M. 998 yılında isyan çıktı, ancak bir faydası olmadı (Sâbî, 1958, 7: 4).

Emir Celâleddin Fîrûz'un (H. 416-435 / M. 1025-1043) (Zehebî, 1983, 17: 577) saltanatı sırasında, H. 421 / M. 1030 yılında un pazarı ve kızarmış patlıcan gibi vergiler konuldu (İbnü'l-Esîr, 1876, 8: 193). Ayrıca H. 425 / M. 1033 yılında yaygın tuz vergisi kaldırıldı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 15: 240) Çünkü bu, yasadışı veya aşırı vergilerden biriydi ve halk tarafından iyi karşılanmıyordu.

4.1.6. Sulama Projeleri (Sulama Sistemi)

4.1.6.1. Sulama Araçları

Hükümet suyun dağıtımını denetliyor, kanallar, barajlar ve setlerin inşasını üstleniyor ve bu amaçla çok sayıda mühendis çalıştırıyordu (Sâbî, 1967, s. 257). Hükümet bazen toprak sahiplerinden kanalların temizlenmesine ve altyapının iyileştirilmesine katkıda bulunmalarını istiyordu. Örneğin, H. 283 / M. 896 yılında Mutazîd, Düceyl'in temizlenmesini emretti ve toprak sahiplerinden bu amaç için 4.000 dinar bağışlamalarını istedi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 5: 10).

Ekinler, doğal yollarla veya su pompalarıyla sulanıyordu. Kaynaklarda birçok sulama cihazı türü belirtiliyor ve bunlardan bazılarının ikili isimleri vardı, örneğin: Delü ve Garp, Saniye ve Nadîh, Nevâir ve Devâlip ve Şadoflar (Ebû Yûsuf, 1927, s. 50-51). Bunlar antik ve Orta Çağda kullanılan farklı tipte tarımsal veya endüstriyel makinelerdi.

Su çarkı (Na'ur), su akıntısıyla nehirlerden veya kanallardan su kaldırmak için kullanılan bir tür antik tarım aracıdır. Bu çark, genellikle ahşap ve metalden yapılır, suyu kaldırmak için kaplar kullanır ve su akışıyla çalışır, bu da onu normal insan gücüyle çalışan bir çarktan daha hızlı ve daha güçlü kılar. Normal bir su çarkı tipik olarak seksen kovaya sahipti, her kova yaklaşık on beş ratl su tutar ve her çevrim yaklaşık 1.200 ratl su verirdi. Böylece saatte yaklaşık 350 ila 400 cûrayb kış mahsulünü ve 80 cûrayb yaz mahsulünü sulayabilirdi, bu da bu aracın mahsulleri sulamadaki verimliliğini ve gücünü gösterir (Hinz, 1982, s. 96).

Çark, suyu kaldırmak için kullanılan bir tür su aletiydi. Ancak Na‘ur’dan daha karmaşıktı. Çark iki türe ayrılabilir: birincisi öküz, at veya deve gibi bir hayvan tarafından çalıştırılırken, ikincisi bir çift öküz tarafından çalıştırılır. İlk tip, saatte yaklaşık 70 cürayb kış mahsulü ve 30 cürayb yaz mahsulünü sulayarak suyu kaldırmada daha etkiliydi. İkinci tip çark, saatte yaklaşık 70 cürayb yaz mahsulü ve 150 cürayb kış mahsulünü sulamaktaydı.

Daliye, genellikle tahtadan yapılmış, uzun ve geniş bir sapa sahip ve erkekler tarafından döndürülen bir su çarkıdır. Sapların uzunluğuna ve onları döndüren kişi sayısına bağlı olarak üç tür Daliye vardı. İlk tür, sapları yaklaşık 24 kol uzunluğunda olan ve altı kişi tarafından döndürülen Fars Daliyesi’dir (Hinz, 1982, s. 83). İkinci tip, sapı 22 ila 30 kol uzunluğunda olan ve yedi kişi tarafından döndürülen Kûfi Daliye’dir. Üçüncüsü, sapı 7 ila 9 kol uzunluğunda olan ve iki veya üç kişi tarafından döndürülen yeni Daliye’dir. Daliye’nin sulama kapasitesi türe göre değişmektedir. Eski tipler günde 6 ila 8 cürayb arasında sulama yapar ve sulanan arazi alanı suyun mevcudiyetine ve akıştan aldığı desteğe göre değişir. Yeni Daliye’nin sulama kapasitesinin öncekilerin yaklaşık üçte biri olduğu tahmin edilmektedir.

Şadof’a gelince, Daliye’ye benzer bir kovadır ve çalışması için dört kişi gerekir. Günde 4 ila 5 cürayb arasında sulama yapar ve suladığı alan tarım mevsimine göre değişir.

Makara, ineklerin çektiği kovaları tutan ve kuyulardan su kaldırmak için kullanılan bir araçtır. İneklerin çektiği bir makara yaklaşık 200 ratl su tutabilir ve bir kuyuya iki makara takılabilir. Makaralarla sulanan alan, kullanım yöntemine ve suyun çıkarıldığı verimliliğe göre değişir (İbn Rüste, 1890, s. 163). Bağdat’ın batı yakasında bahçeleri sulamak için makaralar kullanılırdı (İbnü’l-Cevzî, 1995, 5: 10). Bağdat ve Enbar arasındaki bölgede bazen onları döndürmek için develer kullanılırdı (Tenûhî, 1971, 8: 139). Harran çiftlikleri kuyulardan sulanıyordu (Makdisî, 2003, s. 141). Sevâd’daki Sarsar Kanalı bölgesinde, su çarkları ve Şadoflar kullanılıyordu (Sührâb, 1929, s. 124).

Irak’ın birçok yerinde çiftlikler akan suyla (Seyhî) sulanıyordu. Adudüdevle, Bağdat’ın doğu yakasındaki bahçelerini sulamak için Halis Nehri’nden küçük kanallar kazdı (el-Bağdâdî, 1910, 1: 59). Çoğu kanal ağzına, suyun dağıtımını düzenlemek ve ikincil kanalların seviyesini yükselterek sulama işlemini kolaylaştırmak için kemerler inşa edilmiştir. Bu kemerler genellikle alçı, kireç ve

tuğladan inşa edilmiştir (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 407). Yatakların bulunduğu bölgede su sığ bir vaziyetteydi ve pirinç ekimi için uygundu (Makdisî, 2003, s. 119). Barajlar, bir araziden su çekerek yeni ziraî toprak çıkarmak veya sular taşıdığına tarlaların su altında kalmasını önlemek için çamur ve sazlardan inşa edilirdi (Miskeveyh, 1920-1921, 2: 297).

Basra bölgesi özel bir sulama sistemine sahipti; yirmi dört saatte iki kez gelen gelgitlerle sulanan bir kanal ağı vardı ve çevredeki tarla ve meyve bahçeleri mekanik olarak sulanıyordu (Makdisî, 2003, s. 125). Cezire’de kaynak suyundan sulama yaygındı. Re’sulayn şehrinde meyve bahçelerini sulamak için kullanılan üç yüz altmış tatlı su kaynağı vardı (Makdisî, 2003, s. 140). Nusaybin’in tarlaları ve meyve bahçeleri çevredeki tepelerdeki kaynaklardan sulanıyordu (İstahrî, 1939, 1: 72-73).

Cezire bölgesinde yağmur tarım açısından önemli olup, mevsimi ekim-nisan ayları arasında idi (İbnü’l-Esîr, 1876, 2: 282). el-Câhiz, çayırlandaki ve dağ yamaçlarındaki geniş tarlaların yağmur suyuna bağlı olduğunu ve büyük miktarda ürün ürettiğini belirtir. Nusaybin’de yağmur suyuyla sulanan geniş tarlalar vardı (İstahrî, 1939, 1: 72-73). Yağıştaki gecikme tarım üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olacaktı, bu nedenle H. 329 / M. 940 ve H. 377 / M. 987 yıllarında yüksek fiyatlar ortaya çıktı (İbnü’l-Esîr, 1876, 8: 282).

Yâkût el-Hamevî, Basra’yı birçok meyve bahçesi ve bol suyu olan büyük bir şehir olarak tanımlamıştır. Bu tanım, o dönemde Basra bölgesindeki tarım için elverişli iklimi ve mükemmel tarımsal durumu yansıtmaktadır. Basra, tarihî olarak, bol su ve tarım kaynaklarıyla bilinir. Fırat ve Dicle nehirlerinin kıyısında bulunan bölge, meyve bahçeleri yetiştirmek ve ekinlere su sağlamak için ideal bir yerdi. Bu nedenle, İslam tarihinde önemli bir tarım alanıydı ve Orta Çağ’da ticaret ve tarım alanında önemli bir rol oynamıştır (Hamevî, 1997, 1: 438)

Nâsır-ı Hüsrev, Rebiülahir 437 /1045 yılından Cemaziyülahir 444 /1052’nin sonuna kadar seyahat etmiş ve Basra hakkında değerli bilgiler vermiştir. Bu seyahatten, Basra’daki su bolluğunun ve toprağın verimliliğinin tarımın gelişmesi için temel olduğu sonucuna varıyoruz. Ona göre, sulama sistemi gelişmiş ve iyi organize edilmişti. H. 443/M. 1051 Şaban ayının yirmisinde Basra’ya ulaşana kadar her yerde su bulmuştur. Şattülarap olarak bilinen nehre bakan kısım hariç Basra’yı çevreleyen büyük bir duvarın varlığını gözlemlemiştir. Bu nehir Dicle ve Fırat’ın birleştiği noktadır ve ayrıca onlara giden Huveyze Kanalı da vardı. O zamanlar nehre Şattülarap deniyordu ve ondan kuzeydoğuya Ma’kal Nehri Kanalı ve güneybatıya

Abla Nehri ayrılarak büyük dikdörtgen bir ada oluşturuyordu. Basra ise en kısa kenarında yer alıyordu. Basra'nın güneybatısında sudan ve ağaçlardan tamamen yoksun bir çöl vardı (Mervezî, 1983, s. 145).

İbn Cübeyr, Basra'daki deniz gelgitlerinin zaman içinde sabit kaldığını, oradaki insanların ihtiyaçlarına göre düzenli olarak gelip gittiğini belirtir. Bu doğal gelgit döngüsünün yalnızca belirli faktörlerden etkilendiğini ve susuzluk, sel veya kuraklıktan etkilenmediğini açıklar. Bu, Basra'daki deniz ortamı için sıkı sıkıya uygulanan bir geleneği ve organize bir sistemi yansıtır; gelgit suyu miktarı dolunayda artıyor ve durum durum azalıyor, bu da bölgeyi bir harikalar diyarı, bir gurur kaynağı ve sürekli bir mucize haline getiriyordu (İbn Cübeyr, t.y., s. 201). Ayrıntılarda, Arap Nehri'nin (Dicle ve Fırat'ın birleştiği nokta), el-Kurne'nin önünden geçerek kuzeyden güneye doğru akarak Şattülarap adı verilen büyük bir nehir haline gelmesi ve en sonunda el-Fav'da denize ulaşmasının döngüsel sistemi anlatılmaktadır. Bu dönüşüme önce "el-Cezr" adı verilir, daha sonra nehir güneyden kuzeye doğru geri dönerek Şattülarap'a bağlı bütün nehirleri doldurur, buna da "el-Medd" adı verilir. Bu dönüşüm bir gün ve bir gece içerisinde iki kez gerçekleşiyordu. el-Cezr sırasında nehrin su seviyesi çok düşer ve el-Medd sırasında tekrar yükselir. Bu döngü istikrar ve süreklilikle karakterize edilir. Ayın başında yüksek ve uzak diyarları sular altında bırakan nehir, her geçen gün ve gece daha da uzar. Ayın ortalarına doğru gelgit en yüksek noktasına ulaşır, daha sonra giderek azalır ve ay sonuna doğru tekrar en düşük noktasına döner. Başka bir deyişle, nehir bu düzenli yasada hiçbir değişiklik veya aksama olmadan aynı sistem içerisinde yoluna devam etmektedir (İstahrî, 1939, 1: 87).

Basra'da, Arap Nehri olarak bilinen Dicle ve Fırat nehirlerinin gelgitleri, sulamanın ana kaynaklarıdır. Bu nehirler kış ve ilkbahar mevsimlerinde bol su sağlar ve özellikle ovalarda mahsulleri sulamak için hayatî bir rol üstlenir. Basralı çiftçiler, ürünlerini sulamak için bu nehirlerle büyük ölçüde güveniyor ve bu da bölgede iyi ürün verimine ve tarımsal sürdürülebilirliğe katkıda bulunuyordu (Makdisî, 2003, s. 113).

4.1.6.2. Sulama Kaynakları

4.1.6.2.1. Nehirler

Ya'kübî, o dönemde Basra'daki gelişmiş sulama sistemi hakkında ayrıntıları kaydeden tarihçilerden biridir. O dönemde Basra'nın, Dicle ve Fırat nehirlerinin kesiştiği ve birleştiği noktadan yararlanan ve Şattülarap olarak bilinen nehri

oluşturan kapsamlı ve gelişmiş bir sulama sistemine sahip olduğunu açıklar. Bölgedeki tarımın devamlılığı açısından etkili ve önemli olan bu sulama sistemi, suyun akışının tam olarak kullanılması, düzenli olarak ürünlerin sulanması ve tarım arazilerinden azamî verimin alınması için yönlendirilmesine bağlıydı (Ya'kûbî, H.1422, s. 160). Bu, el-Müneccim, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî, Nâsır-ı Hüsrev, el-Bekrî, İbn Cübeyr, Yâkût el-Hamevî, el-Kazvînî ve el-Hamirî'den alınan bilgilere göredir (bkz: Münecim, 1408, s. 113; İstahrî, 1939, 1: 88; İbn Havkal, 1992, 2: 289; Makdisî, 2003, s. 113; Mervezî, 1983, s. 150; el-Bekrî, 1403, 3: 884; Hamevî, 1997, 1: 481; Kazvînî, t.y., s. 309-310; Hamirî, 1980, s. 105-107).

Basra'daki sulama şebekesini inceleyen son çalışmalar, karmaşık ve gelişmiş yapısının doğru bir resmini sunmuştur. Bu çalışmalar, coğrafyacıların alıntılacağı tüm tarihî anlatıları analiz etmek ve belgelemek için çok sayıda çabayı temsil eder. Bu çalışmalar, İslam fethi zamanından itibaren 50'den fazla nehrin varlığını göstermektedir. Bu nehirlerden bazıları ana nehirlerden ayrılmıştır. Bu yan nehirlerin toplam sayısı binlerce nehre ulaşmaktadır ve Basra'nın meyve bahçelerinden geçen geniş bir nehir ve kanal ağını temsil etmektedir. Bu nehirlerin birçoğu "altlarından nehirler akan cennet" olarak nitelendirilebilir. Bu da bölgenin doğal zenginliğini ve suya dayalı tarım sisteminin sürdürülebilirliğini ortaya koymaktadır (Feyzî, 1965, s. 47).

Hurma bahçeleri, Basra'daki tarım sisteminin önemli bir parçasıydı, bol üretimleri ve güzel manzaralarıyla bilinirdi. Basra'daki hurmalıkların uzunluğunu kaydeden coğrafyacılar arasında İstahrî ve İbn Havkal da vardır. Onlara göre hurma bahçelerinin uzunluğu, Abdes'ten Abadan'a kadar uzanan, yaklaşık elli fersah (Fersah: 3 mile eşit olan standart bir birimdir; bir mil 1609 metreye eşittir (Hinz, 1982, s. 15) fazla bir uzunluğa sahiptir. Bu bölgenin bir parçası sayılan Abla Nehri kıyısında adeta tek bir bahçe gibi duran bahçeler ve saraylar, Basra'nın o tarihi dönemde sahip olduğu tarımsal zenginliği ve doğal güzelliği yansıtmaktadır (İstahrî, 1939, 1: 160).

Dicle ve Fırat nehirleri doğrudan Şattülarap'a bağlıydı ve el-Kurne'den el-Fav'ın sonuna kadar olan alanda kesişiyorlardı. Batı kısmı el-Kurne'ye, doğu kısmı ise İran sınırına kadar uzanıyordu. Bu bilgiler, Şattülarap bölgesinde Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın stratejik önemini teyit etmektedir; zira bu nehirler, bölgenin ana su yolları olması ve sulama, yaban hayatı ve tarım için önemli kaynaklar olması nedeniyle ekonomik ve stratejik değere sahipti (Feyzî, 1965, s. 47). Aslında Basra ve çevresindeki bölgelerde nehir ve tarım hayatı, gelgitlerin döngüsel

sistemine bağılıydı. Gelgit olayı Dicle Nehri üzerindeki Uzayr Köyü ile Fırat Nehri üzerindeki el-Medine kasabası gibi çeşitli bölgelere ulaşmıştır ve gerçekten de gelgitlerin bu döngüsel hareketi bölgenin doğal ve ekonomik çevresinin vazgeçilmez bir parçası olarak kabul edilmektedir (Feyzî, 1965, s. 48).

Tarihî kaynaklara göre, antik Basra'da, incelenen ve izleri günümüze kadar ulaşan nehirler de dahil olmak üzere yaklaşık 50 nehir vardı. Bu önemli nehirler arasında el-Esâvire Nehri, Talikan Nehri, İmran Nehri ve Adîs Nehri'ni sayabiliriz. Bu bilgiler, Basra ve çevresinin geçmişte büyük su zenginliğine sahip olduğunu vurgulamakta ve suyun o tarihî dönemde medeniyetin, tarımın ve ekonomik faaliyetlerin gelişmesinde ne kadar önemli olduğunu anlatmaktadır (Belâzürî, 1901, s. 196, 274, 356; Hamevî, 1997, 1: 126, 189, 315 ve 2: 6 ve 5: 126, 315). Batı kesiminde Ali Ümmü Mecid Nehri, Sani Nehri ve el-Kurne'den el-Fav'a kadar uzanan Kut'us-Seyyid Nehri önemli akarsular sayılır (Susa, 1945, s. 85). Basra'daki bu nehirler, o dönemde Basra ve çevresindeki alanların doğal güzelliğini ve tarımsal zenginliğini yansıtan bir yerleşim alanı yaratmaya yardımcı olmuştur (Hamevî, 1997, 1: 481). Meyve bahçelerinin ve çeşitli ağaçların yetiştiği verimli tarım arazileri, benzersiz ve şaşırtıcı bir estetik manzara yarattı. Çiftlikler nehrin her iki yakası boyunca uzanıyordu ve çiftlikler ile bahçeler arasında hareket etmeyi sağlayan yollar vardı. Bu, suyun ve nehirlerin; yaşamı sürdürmedeki ve tarımsal ve çevresel refahı sağlamadaki büyük önemini yansıtıyordu. Ayrıca bölgeyi kaplayan ve güzellikleri ve çeşitlilikleriyle süsleyen doğanın ve çiftliklerin güzelliğini vurguluyordu (Hamevî, 1925, 5: 126, 315).

4.1.6.2.2. Kuyular

Basra, çevredeki çöl ve bozkır alanları için su kaynağı olarak önemli bir rol oynamıştır. Nehirler, kanallar ve yapay göller de dahil olmak üzere Basra'nın hidrolojik sistemi, tarım arazileri ve çiftlikler için sulama kaynakları sağlamış ve ayrıca nehir gibi doğal su kaynaklarının bulunmadığı uzak bölgelerdeki sakinlere içme suyu sağlamıştır. Bu durum, suyun bu bölgelerin kalkınması için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Mevcut su kaynakları, yöre halkının ve çiftçilerin sulama ve içme suyu ihtiyaçlarının sürekli olarak karşılanmasında kullanılmasından dolayı yaşamın ve ekonominin iyileşmesine doğrudan katkı sağlamıştır. Basra'nın su kaynaklarına yapılan yatırımlar ve bunların sulama ve tarıma yönlendirilmesi, özellikle tarımsal sulamaya büyük ölçüde bağımlı çöl bölgelerinde, yeşil tarımsal vahaların ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Bu yatırımlar sayesinde kurak çöl arazileri çeşitli ürünler üreten yeşil tarım arazilerine

dönüştürülmüştür. Bu tarımsal vahalar, yalnızca yiyecek ve mahsul kaynağı sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda yeşil alanlar sağlayarak ve biyolojik çeşitliliği koruyarak yerel iklimi ve çevreyi de iyileştiriyordu. Ayrıca önemli bir tatlı su kaynağı oluşturuyor ve bu alanların çevresel ve ekonomik üretkenliğini artırıyordu (İbn Hurdâzbih, 1889, s. 99).

4.1.6.2.3. Kanallar

Büveyhîler döneminde, Dicle, Fırat ve Şattülarap nehirleri gibi birincil kaynaklardan uzak bölgelere ve tarım arazilerine su taşımak için ikincil kanallar yaygın olarak kullanılıyordu. Bu kanallar ayrıca bölgedeki kuyulardan ve kaynaklardan su çekmek için de kullanılıyordu ve tarımsal faaliyetlerin başlamasından önce hazır hale getiriliyordu. Ekinler kanallar aracılığıyla sulanıyordu ve çiftçiler ayrıca içme suyu temini ve diğer günlük kullanımları için bu suya bağımlıydı. Bu süreçler, kanalların suyu güvence altına alma ve tarımı ve günlük yaşamı iyileştirmedeki hayati rolünü vurgulamaktadır (İbn Hurdâzbih, 1889, s. 99).

Basra'daki su kaynaklarının bolluğu, hükümetin ve çiftçilerin bu kaynaklara olan ilgisinin bir nedeniydi. Bu çeşitli su kaynakları önemli bir doğal kaynak olarak kabul ediliyordu ve bunları etkili bir şekilde yönetme ve kullanma konusunda büyük bir ilgi vardı. Çiftçiler, topraktan elde ettikleri geliri artırmak için tarım arazilerine büyük bir özenle bakıyorlardı ve bu su kaynakları Basra'da tarımın yaygınlaşmasını desteklemiş ve bölgenin gelişmekte olan ekonomisi üzerinde önemli bir etki yaratmıştı. Bu nedenle sulama yöntemlerine ve suyun adil dağıtımına önem verilmiştir. Örneğin sel sularını depolamak için barajlar inşa edilmiş, sulama için kuyular açılmış ve suyu yüksek yerlere taşımak için kanallar inşa edilmiştir. Devletin ve çiftçilerin yoğun çabaları sonucunda Basra'da su kaynakları azamî ölçüde kullanılıyordu. Bu amaçla, hükümet tarafından "Divân-ı Mâ" veya "Divân-ı Nehir" olarak bilinen özel bir idare kuruldu (Hârizmî, 1930, s. 45). Bu idareye ait bazı özel kavramlar bulunmaktaydı. Bunlar aşağıda zikredilmiştir.

es-Seyih: Mahsullerin doğal yollarla sulanması, suyun yavaş yavaş yeryüzüne akması ve makaralar veya su çarkları gibi mekanik aletler kullanılmadan elle sulanmasıdır (Feyzî, 1965, s. 47).

es-Sakî: Tarla ve bahçeler, hayvanlar veya özel mekanik aletlerle sulanabilir. Bu şekilde doğal olarak sulanamayan yüksek arazilere su getirilir (İbn Rüste, 1890, s. 211).

el-Bahsî: Su temininin yetersiz olduğu durumlarda, tarla ve bahçelerin sulanması için ana kaynak olarak yağmur suyu kullanılır. Bu yöntemde yağmur suları özel tanklarda depolanarak ihtiyaç halinde sulamada kullanılır ve su kıtlığının yaşandığı zor koşullarda tarımsal sürdürülebilirliğe katkı sağlanır (et-Telisî, 1999, s. 16).

el-Ğeyil: Çiftçiler suyu toplar ve sonra toprağı onunla sular. Bu yaklaşım, suyun depolandığı ve düzenli olarak kullanıldığı Şam veya Yemen gibi bölgelerde yaygın olan yöntemden farklıdır, çünkü bu yaklaşım hemen sulama yapar (et-Telisî, 1999, s. 17).

el-Azab: İnsan emeğine dayalı, kovalarla sulama yöntemiyle yapılmaktadır (et-Telisî, 1999, s. 17).

Ayrıca yüksek arazileri sulamak için su çarkı ve su dolapları gibi sulama yöntemleri de kullanılıyordu. Divân-ı Mâ, tarım arazilerinden en iyi şekilde yararlanmak için çalışan işçilerle doluydu (et-Telisî, 1999, s. 18).

4.1.7. Hayvancılık

Hayvancılık dünyadaki en önemli kaynaklardan birini temsil eder. Tarih boyunca insanlar et, süt, peynir, yün, deri ve yumurta gibi temel besinleri sağlayan hayvancılık ürünlerinden faydalanmıştır. Ayrıca hayvancılık, hayvanların veya ürünlerinin satışı yoluyla gelirin artmasına katkıda bulunur. Ayrıca hayvancılıkla ilgili endüstrilerin canlandırılmasında ve tarımsal zenginliğin artırılmasında rol oynar. Hayvancılık, tarımın tamamlayıcı bir mesleğidir, ikisi birbirini desteklemek ve geliştirmek için birlikte hareket alanı bulur. İbn Havkal, Cibâl Bölgesinin batısında bulunan Mercü'l-Kal'a şehrini, koyunların bol olduğu bir yer olarak zikreder ve "el-Mehan" adı verilen bir koyun türünden bahseder (İbn Havkal, 1938, 2: 359). Ona göre, buradaki koyun bolluğu, koyun fiyatlarının oldukça ucuz olmasına imkân tanımıştır (İbnü'l-Cevzî, 1995, 7: 272).

Hayvansal kaynakları yoğun olarak kullanmış, kışın kendilerini sıcak tutmak için koyun yünü ve keçi kılından kumaş ve giysi yapmış, ayrıca halı gibi el sanatları üretmişlerdir. Hayvanlar aynı zamanda onlara günlük ihtiyaçları ve geçimleri için vazgeçilmez kaynaklar olan et, süt ve deri sağlıyordu (Nikitin, t.y., s. 51). Ayrıca peynir, yoğurt ve ayran gibi çeşitli süt ürünleri de üretiyorlardı (Abdülvahid, 2006, s.

147-148; İbn Havkal, 1938, 2: 372-373; İstahrî, 1939, 1: 117). Eski çağlarda koyun ve keçi yetiştirmek için kullanılan meralarıyla tanınıyordu. Dağlık bölgelerdeki halk; ulaşım, savaş ve taşımacılık için katırlara, atlara ve eşeğe ihtiyaç duyuyordu, bu yüzden bu hayvanlardan çok sayıda yetiştiriyorlardı (Miskeveyh, 2000, 4: 183; Abdülvahid, 2006, s. 148). İbn Havkal, İsfahan sınırları içindeki Mazincan bölgesi dışında iyi atlara sahip olmadıklarını ifade eder ve at bulunmayan söz konusu bölgelerde katırların kullanıldığını belirtir (İbn Havkal, 1938, 2: 271).

4.1.7.1. Süt, Peynir ve Hayvansal Ürünlerin İhracatı

Cibâl bölgesi, koyun yetiştiriciliği ve süt ve peynir gibi kaliteli hayvan ürünlerinin ihracatıyla tanınan bir bölge idi. İbn Havkal şu şekilde ifade etmiştir: “Dağcılar çoğunlukla koyun yetiştiriciliği ve süt ürünleri tüketimiyle uğraşırlar. Çünkü bunlardan tatlandırılmış süt ürünleri gibi birçok lezzetli yiyecek elde edilir.” (Galip, 1975, s. 293). İstahrî, Cibâl bölgesini tasvir ederken dağlık halkının çoğunluğunun koyun yetiştirmekle meşgul olduğunu ve süt ve süttan üretilen ürünlerin başkaca yerlere de gönderildiğini ifade etmektedir (İbn Hurdâzbih, 1889, s. 203). İbn Sa’d’a göre Hamza ez-Zayyat adlı bir tüccar, Kûfe’den Hulvân’a yağ; Hulvân’dan da Kûfe’ye peynir ve ceviz getiriyordu (İbn Sa’d, 1990, 6: 359). Makdisî de Cibâl bölgesini, diğer bölgelere tercih ederek burayı en kaliteli süt, bal, lezzetli ekmek ve en bol safranin bulunduğu yer olarak tanımlamıştır (Makdisî, 2003, s. 33).

4.1.7.2. Nemek-sud İhracatı

Nemek-sud ve nemkud, tuzlanmış et türleridir, kelimeler Farsçada tuzlu anlamına gelen “nemek” kelimesinden gelir. Nemek-sud, etin yumuşatılmasıyla hazırlanırken; nemkud, etin katmanlara ayrılması, katmanların tuzla bağlanması ve daha sonra kurumaya ve nemini kaybetmeye bırakılmasıyla hazırlanır. Gerektiğinde suyla nemlendirilir ve kullanıma hazır hale gelir. Her iki tür de çoğunlukla seyahat sırasında kullanılırdı, çünkü kolayca bozulmazlar ve suyla hızla eski haline getirilebilirlerdi. Bu et türü, tuzlu et olarak kabul edilen ve yolculukta kullanılan Arap el-Vaşik’ine benzer. Türkler buna “pastırma” der, Şam ve Mısır’da ise “satrama” olarak bilinir. Kürtler bu tür et ve diğer tuzlanmış ürünleri ihraç etmekle ilgileniyorlardı ve eski zamanlarda ticarete değerli kabul ediliyordu (Rıza, 1377-1380, 1: 294, 2: 63, 322). Nemek-sud, Cibâl bölgesinden Horasan’a ihraç ediliyordu (Tebrizi, t.y., s. 1062, 1146). el-Makdisî, Nemek-sud’un Horasan’a taşındığından bahsetmiştir (Makdisî, 2003, s. 384). O zamanlar eti korumak için bir makine olmadığından, bozulmasını önlemek ve daha uzun süre dayanmasını sağlamak için bu yönteme başvurmuşlardır.

4.1.7.3. Kuş ve Odun İhracatı

Odun bir zamanlar birincil yakıt kaynağıydı ve ateş yakmak için kullanılırdı. Gemi, silah, ev, araba, çiftlik makineleri ve hatta ayakkabı yapmak için birincil malzemeydi. Öte yandan kümes hayvanları, av kuşları, ötücü kuşlar ve papağanlar gibi nazik evcil hayvanlar, et, yumurta ve tüy bakımından başlıca kaynak oldukları için insanlar açısından büyük ekonomik öneme sahipti. Ayrıca, kuş dışkıları tarım için faydalı bir gübre olup çiftçilere fayda sağlamaktaydı. Kuş yetiştiricileri için kuşları beslemek büyük bir zevkti. Bu sebeple kuşlar, insan medeniyetlerini ve kültürlerini şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır. Kürt toprakları, yakıt kaynağı olarak ve ev eşyalarının üretiminde kullanılan odun gibi doğal kaynaklar açısından zengindi ve oradan birçok kuş türü ve odun da Irak bölgelerine ihraç ediliyordu (Ya'kübî, H.1422, s. 179).

4.2. BÜVEYHÎLER DEVLETİ'NDE TİCARET

4.2.1. Ticaretin Genel Durmu

Ticaret, H. 4. / M. 11. yüzyılda zirveye ulaştı. Bu yükselişi ve Müslümanların ticaretteki durumunu, Batılı tarihçi Adam Mez, şu sözlerle ifade etmiştir: “İslam topraklarında ticaretin yaygınlaşması İslam'ın ihtişamının bir göstergesiydi. Müslümanların gemileri ve kervanları tüm denizleri ve ülkeleri dolaşıyordu ve Müslüman ticareti dünya ticaretinde ilk sıraya yerleşti.” (Mez, 1975, 2: 371). Irak, İslam devleti içindeki başlıca ticarî konumuyla öne çıkmıştı. Irak pazarları, ithal ve ihraç edilen tüm mallar için büyük bir depoydu. Şehirlerindeki iç tüketimin yanı sıra, ürünler oradan Hindistan ve Çin gibi dünyanın diğer bölgelerine de ihraç ediliyordu. Ticarî gücünün sebebi, şehirlerden geçen kara ve deniz yollarının varlığıydı (Heyd, t.y., s. 26). Bu güç içerisinde önemli bir unsur olan tüccarlar Ebü'l-Fazl ed-Dımaşkî tarafından üç kategoride incelenmiştir:

Depocu tüccar: Çeşitli mallar satın alır ve bunları kıtlaşana veya bulunamayana kadar depoda bekletir. Zamanı gelince fiyatlarını artırır. Bu tüccar, malların türleri ve fiyatları, bu fiyatlardaki bir bölgeden diğerine farklılıklar ve bu malların taşınmasındaki güvenlik derecesi hakkında kapsamlı bir bilgiye sahip olmalıdır. Bu tüccar seyahat etmek zorunda olmayabilir, ancak piyasa koşulları hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Ayrıca güvenlik, adalet, güç ve zayıflık açısından yaşadığı durumu da not etmelidir.

Yarışçı tüccar: Bu tüccar, malların fiyatlarını ve bir bölgeden diğerine farklılıklarını kontrol etmek için bölgeler arasında seyahat eder ve bu malları bir ülkeden diğerine taşımanın maliyetlerini hesaba katar. Bu tüccar, ticaretin her alanında temsilcilerinin yardımına güvenir.

Gözlemci tüccar: Bu tüccar, bir bölgeden diğerine seyahat eder ve ticaret bölgelerindeki temsilcileriyle sürekli iletişim halindedir; bu temsilciler çeşitli mal ve emtiaları satın alır ve kendisine gönderir (Ebü'l-Fazl ed-Dımaşkî, 1999, s. 63, 66).

Büveyhîler Irak'a girdiğinde, Halifeliğin ekonomik yapısını bozmuştu. Ortaya çıkan kaostan sonucu olarak, Halifelik boğucu bir malî krize girmişti ve ekonomik koşulların kötüleşmesi sonucu, tüccarlara yüksek vergiler koymak ve onları sıkıştırmak zorunda kalmıştı (İbn Tağrîberdî, 1963, 4: 146). Büveyhîler döneminde, Irak'taki ticaret aşağıdaki şekilde çeşitlenmiştir.

4.2.2. İç ve Dış Rotalar

4.2.2.1. İç Ticaret

İç ticaret, belirli bir mühendislik sistemine göre inşa edilmiş, tek bir yerde organize edilmiş yerel pazarlarda yoğunlaşmış ticarettir. Bu pazardaki ticarî ürünler çeşitliydi. Büveyhî emirleri Irak'ta birçok ticarî pazar inşa ettiler (Rûzrâverî, 2003, 2: 123). Pazarların kurulduğu en meşhur Irak şehirleri şunlardı:

Bağdat Şehri: Kara ve deniz yolları arasında geçiş yapan önemli ticaret yollarının üzerinde yer aldığı için büyük öneme sahip şehirlerden biriydi. Pazarları da yerel ve yabancı ürünlerle çeşitlilik gösteriyordu. Tüccarlar, sanayiciler ve diğerleri için birçok pazarı vardı (Makdisî, 2003, s. 434). Bağdat pazarları arasında Ali b. İsa Nehri üzerinde bulunan pazar ve Şam Pazarı yer alıyordu. Adını ürünlerinin Şam'dan gelmesinden ve pazarın Şam yolunda bulunmasından almıştı. Horasan Pazarı da Bağdat şehrinin pazarlarından biriydi ve Horasan topraklarına giden yol üzerinde yer alıyordu. Bu pazar, kumaş ve giyim üretimiyle ünlü Horasan topraklarından gelen tüccarlar ve müşteriler ile doluydu (Ya'kübî, H.1422, s. 246).

Büveyhîler genellikle ticarî pazarlar kurmak ve geliştirmekle ilgileniyorlardı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14: 281). O dönemde Bağdat'ta bulunan çarşıların birçoğu kaynaklarda yer almaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: Çeşitli bölgelerden ithal edilen her türlü kuşun satıldığı kuş pazarı. Pazarlarda yaygın olan ve her taraftan gelen güzel kokuların bulunduğu pazar. Her çeşit sebzenin satıldığı sebze pazarı. Ev

parçaları ve diğer demir eşyaları yapılan demirciler pazarı. Ahşaptan süs ve diğer eşyalar yapılan marangoz pazarı. Her türlü meyvenin satıldığı meyve pazarı. Pamuk pazarı vb. (İbnü'l-İbrî, 1958, s. 173). Bu pazarlar devlet görevlilerinin denetimi altındaydı ve görevlinin denetlediği pazarın adıyla anılırdı, örneğin kuş pazarını denetleyen kişiye kuş pazarının sahibi denirdi. Görevlinin denetlediği alanda uzman olması gerekirdi, kuşları bilen biri kuş pazarından, parfümleri bilen biri koku pazarından sorumlu olurdu (Sâbî, 1998, s. 177).

Büveyhîler döneminde, H. 370 / M. 980 yılında, Bağdat'ın Kerh semtindeki pazarda çıkan ve bir hafta süren yangın, ürünlere büyük zarar verdi. Bazı esnaf ve müşteriler de yaralandı. Bu durum, ürünleri ve tüccarları büyük ölçüde etkiledi ve büyük kayıplara neden oldu. Büveyhî Emiri Adudüddевle, esnafın zararını telafi etmek için çarşayı onarmaya ve felaketin izlerini silmeye çalıştı ve bunun için çok para harcadı (Ya'kübî, H.1422, s. 323).

Basra Şehri: Önemli ticaret yolları üzerinde yer alıyordu, ot pazarı ve büyük pazar gibi çeşitli pazarları bünyesinde barındırması nedeniyle önemli yerlerden biriydi (Makdisî, 2003, s. 118). Basra'nın batı kapısının çöl tarafında da el-Murbid çarşısı vardı ve bu çarşı, bulunduğu yer itibariyle Bedevî kabileleriyle doluydu. Koyun ve deve ürünleri gibi günlük ihtiyaçlar ve her türlü silah orada satılıyordu. Ayrıca Basra'da limanlar bulunduğu için çeşitli mahalli hurmaların satışı önemli bir ticarî meta idi. (Ya'kübî, H.1422, s. 140). Büveyhîler bu pazarlardaki alım satım işlemlerini düzenlemek için çeşitli vergiler belirlemeye önem verdiler. Örneğin bir koyunun vergisi dört dirhemdi (Durî, 1974, s. 138).

Kûfe Şehri: Irak'ın batısında yer aldığı ve çeşitli ticarî malların bulunduğu birçok farklı pazara sahip olduğu için ticarî öneme sahip bölgeler arasındaydı. Demirciler ve koyun pazarları ve ayrıca bölgeler arasında dolaşan paranın değişimi için bir sarraf pazarı vardı. Kûfe'nin, her hafta; pazar ve cuma günleri kurulan iki merkezî pazarı vardı. Bu pazarlarda bütün iç ve dış bölgelerden ürünler satılırdı ve tüccarlar Irak'ın bütün şehirlerinden gelirdi (Makdisî, 2003, s. 133). Büveyhîler, Kûfe pazarlarına büyük önem veriyorlardı ve bu pazarlarda her türlü malın alım satımını belirli bir sistem dahilinde düzenliyorlardı (Makdisî, 2003, s. 135).

Musul Şehri: Musul pazarları, sayıları ve sergilenen malların miktarı açısından Bağdat pazarlarına benziyordu. Ancak Musul pazarlarını Bağdat pazarlarından ayıran en önemli özellik, pazarların çeşitli ticaret yolları üzerinde yer almaları nedeniyle belirli ürünlerde uzmanlaşmış olmalarıdır (İbn Havkal, 1992, s.

214). Musul, ticarî pazarları açısından diğer şehirlerden farklıydı. Pazar ve çarşamba günleri pazarları vardı (Makdisî, 2003, s. 133). Büveyhîler, şehirdeki Hamdânîler yönetimini ortadan kaldırdıktan sonra Musul ve ticaretine ilgi duymaya başladılar ve şehirdeki ticarî hayatı geliştirmeye çalıştılar (İbnü'l-Cevzî, 1995, 1: 170).

Bu dönemde ticaretin iç pazarlarda belirlenmiş belli sistemlere göre yürütüldüğü söylenebilir. Irak'ın istisnasız tüm şehirlerine yayılmış pazarlar buluyoruz. Pazarlar diğer bölgelerden gelen çeşitli ürünlerle dolup taşıyordu. Ayrıca Büveyhîler, pazar ve çarşamba günlerinde açılan merkezî pazarlar kurmayı başardılar. Kûfe pazarı gibi günlük pazarlar, bu dönemin sonuna kadar Irak'ta varlığını sürdürdü. Yangından etkilenen pazarları onararak ve sahiplerine tazminat ödeyerek iç pazarları canlandırmaya çalışan Büveyhîler bunu yaparak önemli bir sorunu ortadan kaldırmayı amaçladı.

4.2.2.2. Dış Ticaret

Devlet sınırları dışında gerçekleşen ve iki bölüme (deniz ve kara ticareti) ayrılan ticarettir. Deniz ticareti: Deniz veya nehir olsun, su yollarında gerçekleşen ticarettir. Irak'taki deniz ticareti, batıda Şam ve doğuda Hindistan gibi dış dünya ile ticarî alışveriş yoluyla genel ticarete önemli bir rol oynamıştır (Makdisî, 2003, s. 485). Deniz ticareti, halkın refahını artırarak şehrin ekonomik hayatını etkilemiştir. Bu tür ticaretle ünlü şehirler; Debal, el-Mansûre, Multan ve diğer şehirlerdi. Büveyhîler dönemindeki deniz ticaret yollarına gelince, bunlar farklı yönlerde uzanıyordu. Basra'dan gelen batı yolu, Kızıldeniz geçidine bakıyordu. Doğu yolu Hindistan, Çin ve Sind gibi doğu ülkelerine bakarken (İbn Hurdâzbih, 1889, s. 61), güney yolu Arap Körfezi'ne bakıyordu (İstahrî, 1939, s. 160). Kuzeydeki yol ise Basra şehrinden Fars ve Horasan bölgelerine kadar uzanıyordu (Zübeydî, 1969, s. 177). Deniz ticaretinin temeli, yüklerin denizler, okyanuslar ve nehirler yoluyla bir yerden başka bir yere taşınmasını sağlayan gemilere dayanıyordu. (Miskeveyh, 2003, 5: 449). Büveyhîler, Irak'taki deniz ticaret yollarının geliştirilmesine ilgi duyuyorlardı. Zira deniz ticaret yolları Basra limanında yoğunlaşmıştı ve ithalat-ihracat faaliyetleri ülke ekonomisine katkı sağlıyordu.

Kara ticareti: Yaşamın gelişmesinde büyük rol oynadığı için yetkililer bu ticaret türüne ilgi duyuyorlardı. Ticarî bir sisteme göre, dış bölgeleri Büveyhîler Devleti'ne bağlamak için bölgeler arasında bilinen ticaret yolları kuruldu ve insanları yollara yönlendiren rehberler atandı. Kara ticaretinde kullanılan ulaşım araçlarına gelince, bunlar çok çeşitliydi. Çok uzun mesafelerde taşımacılık için deve, eşek, at,

katır gibi ilkel ulaşım araçları kullanılıyordu. Irak, kuzeyde Horasan (Rûzrâverî, 2003, s. 36) batıda Şam, güneyde Arap Yarımadası, ayrıca Mısır ve Kuzey Afrika'yı da içine alan dış dünyayla bağlantılı bir kara ticaret merkezi haline geldi (Rûzrâverî, 2003, s. 38).

Büveyhîler, Irak'ın kara ticaretinde bir dizi başarı ve reforma imza attılar; bunlar arasında yeni ticaret yolları kurmak, bölgeler arasında dinlenme alanları inşa etmek ve içme suyu için kuyular kazmak vardı (Miskeveyh, 2003, 5: 452). Kara ticaret yollarının güvenliğine de dikkat ettiler, bu yolları hırsız ve haydutlardan korumak için gece gündüz nöbetçiler bulundurarak ticaret yollarının istikrarını sağladılar (Rûzrâverî, 2003, s. 39). Rûzrâverî, ticaretteki haydutların kötülüklerinden ve Adudüddeve'nin onları ortadan kaldırmak için nasıl çalıştığından bahseder. Adudüddeve'nin tüccarlarla Mekke'den yükler gönderdiğini söyler. Bazı Arap mahallelerine yaklaştıklarında, bazıları dışarı çıkıp onlara saldırdı. Bu yüklerin Adudüddeve'ye ait olduğunu söylediğinde, Araplar ona küfrettiler. Adudüddeve bunu öğrendiğinde, onlara bir hileyle birçok zehirli tatlı gönderdi. Araplar bunları yedikten sonra öldüler (Rûzrâverî, 2003, s. 42). Bu hikâyenin doğru olup olmadığı bir yana, Büveyhî emirinin hırsızlar ve eşkıyalarla mücadeledeki kurnazlığı ve zekâsı açıkça ortadadır. Büveyhîler, ticaret yollarını tehdit eden el-Kafs ve el-Balus kabilelerini de bastırmayı başardılar (Rûzrâverî, 2003, s. 39). Bu kabilelerin ticaret kervanlarına saldırmak için kendilerine özgü yöntem ve araçları vardı. Bu bağlamda sözü edilen kabileler, yollarda ateşler yakıp gece gündüz tüccarları bekliyorlardı. Ancak Büveyhîler onları ortadan kaldırmayı başardılar (Rûzrâverî, 2003, s. 39).

Genel çerçevede Büveyhîler döneminde ticaretin; yolları ve patikaları bilen postacının yetkisi ve denetimi altında olduğunu belirtmek gerekir (Rûzrâverî, 2003, s. 29; İbnü'l-Cevzî, 1995, 14: 295). Emir Adudüddeve döneminde, iç durumun güvenliği ve istikrarı sağlandıktan sonra, ticarî malların geçişi için yeni ticaret yolları ortaya çıktı.

4.2.3. Ticaret Yolları

Gelen ve giden malların geçtiği güzergahlar şunlardı:

İç ticaret yolları: Irak'ın kuzey ve güney kesimlerinde, özellikle Bağdat ve Basra civarında yoğunlaşmıştı. Bağdat ile Basra şehirlerini birbirine bağlayan bir yol, Basra'nın güneyinden geçiyordu (Makdisî, 2003, s. 135). Ayrıca Bağdat'ı Musul şehrine bağlayan kuzeyden bir yol da bulunmaktaydı (Rûzrâverî, 2003, s. 38). Bağdat

şehri genel olarak Irak'ın bütün şehirlerine iç yollarla bağlıydı.

Dış ticaret yolları: Irak, dış dünyaya, çeşitli ticaret yolları ve geçitlerle bağlanıyordu; bunların bir kısmı Şam'a, bir kısmı Kuzey Afrika'ya, bir kısmı da daha doğuda Hindistan ve Sind'e gidiyordu (Makdisî, 2003, s. 134) Irak'ı Mekke ve Medine'ye (Rûzrâverî, 2003, s. 39) İran ve Horasan'a ve Bizans'a bağlayan ayrı kara yolları vardı (Mirhvand, 1988, s. 188).

Özetle, Irak ticaretinde korsanlık ve soygun geçmişi olan asî kabilelerin ortadan kaldırılmasının ardından, Büveyhî emirleri, ticaret yollarında güvenlik ve istikrarı sağlayarak ticarî yapının gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Ayrıca, Irak içinde istikrarlı ihracat ve ithalat işlemlerinde rol oynayan birçok ticaret yolunu açmaya çalıştıkları sonucuna varılmaktadır (Makdisî, 2003, s. 145).

4.2.4. İhracat-İthalat ve En Önemli Ürünler

İhracat: Komşu veya uzak ülkelere ihraç edilen mallardır. Büveyhîler döneminde Irak çeşitli ürünleri yurtdışına ihraç ediyordu. Örneğin: Bağdat'tan pamuklu kumaşlar, ipek, mendiller, pirinç, cam eşyalar, yağ, macun ve ilaçlar (Durî, 1974, s. 130), Basra'dan bol miktarda hurma, gül suyu, menekşe ve kına, Musul'dan perde, buğday ve arpa (Makdisî, 2003, s. 127, 140), Fırat Bölgesi'nden kabak, kuru üzüm gibi kuru meyveler (Durî, 1974, s. 139), Kûfe'den hurma, ipek mendil ve hayvansal yağlar ihraç ediliyordu. Irak'ın ihracatının ticaret değişim işlemlerinde ürün ve konum açısından çeşitli olduğu açıktır. Tarım ürünleri ihracatında önemli rol oynadığını, büyük miktarlarda hurma, arpa ve buğday ihraç ettiğini görüyoruz (İstahrî, 1939, s. 240).

İthalat: Büveyhîler döneminde Irak, komşu ülkeler ve bölgeler arasındaki bilinen ticaret yolları aracılığıyla birçok yabancı ürün alıyordu (Durî, 1974, s. 139). Adudüddeve'nin saltanatı sırasında başta Roma İmparatorluğu olmak üzere çeşitli ülkelerden kendisine çok sayıda çeşitli mal gönderildiğini görüyoruz. Bunlar arasında kılıç, kalkan gibi silahlar, altın, gümüş, yağlar, ilaçlar, cariyeler, keten kumaşlar ve halılar yer alıyordu ve bunların çoğu Roma imparatorları tarafından Adudüddeve'ye hediye olarak getiriliyordu (Makdisî, 2003, s. 140). İran'dan halı, kilim, keten, ince kumaş, ipek, işlemeli kumaşlar ve takke ithal ediliyordu (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14: 377). Ayrıca elma, şeftali, kuru üzüm, ayva, armut, pekmez, gül suyu, yasemin yağı, sürme, safran, zümrüt ve şeker gibi ürünler alınıyordu (Durî, 1974, s. 140). Mâverâünnehir'den pamuklu ve ipekli kumaşlar, yünlü giysiler, kaplan

ve sincap kürkleri, kaplan postları, beyaz sandal ağacı, hindistan cevizi, mızrak ve kadife satın alınıyordu (Câhiz, 1931, s. 30). Çin'den ipek kumaşlar, brokar, cariyeye, ilaç, kilit, altın ve gümüş kaplar ve diğerleri ithal ediliyordu (Seâlibî, 2009, s. 428). Arap Yarımadası'ndan Arap atları, deve, deri ve ayakkabılar; Kuzey Afrika'dan kaplan, maymun, kartal, sincap, köle, cariyeye, kılıç, katır ve eşekler; Endülüs'ten en iyi bakır, cıva (Makdisî, 2003, s. 367) yün, pamuklu kumaşlar ve köleler; Mısır'dan "Duk" adı verilen meşhur pamuklu kumaş (Câhiz, 1931, s. 27, 29) çeşitli giyim eşyaları, yünlü kumaşlar, balsam yağı, katırlar ve diğerleri getiriliyordu (Seâlibî, 2009, s. 423).

4.2.5. Ticaret Faaliyetlerinin Sorunları

Adam Mez, H. 4. / M. 10. yüzyılın başlıca hırsızlarından İbn Hamdun'un (H. 331/ M. 943) Vasıt ile Bağdat arasındaki bölgeyi kontrol ettiğini belirtmiştir (Mez, 1975, 2: 401). Bataklıklar ile Vasıt arasındaki yolun hırsızlar emiri İmran b. Şahin'in (H. 338 / M. 949) elinde olduğunu ve bataklıklarda kendisi için bir emirlik kurduğunu da belirtmiştir. Bu yüzden Muizzüddavle onu ortadan kaldırmak için birbirini ardına üç ordu gönderdi, ancak başarısız oldular. Bu da Muizzüddavle'yi H. 339 / M. 951 yılında onu bataklıklardan sorumlu kişi olarak görmek zorunda kaldı (Mez, 1975, 2: 401). Bu durum, sıkıntı ve kargaşa zamanlarında Halifeliğin zayıflığını göstermektedir ki, güvenliğin kaybolmasının, iç ve dış ticaretin aksamasının, ihracat ve ithalatın azalmasının, ekonomik faaliyetlerin gerilemesinin başlıca sebeplerinden biri budur (Mâverdî, 1989, s. 279).

Nehir ve deniz taşımacılığı hırsız ve korsan tehlikesinden uzak değildi. Adam Mez, H. 300 / M. 912 yılında Basra'dan Bahreyn'deki korsanları ortadan kaldırmak için bir sefer düzenlendiğini ancak bu seferin başarısız olduğunu belirtiyor. H. 4. / M. 10. yüzyılda durum tüccarların; savaşçılar ve neftçiler olmadan Kızıldeniz'i geçmeye cesaret edemediği bir noktaya gelmiştir. Tüm bu eylemler hem iç hem de dış ticareti doğrudan etkilemiştir (Mez, 1975, 2: 437).

Adudüddavle döneminde (H. 367-372 / M. 978-983) bu çetelerin tehdidini sınırlandırmak ve ortadan kaldırmak için alınan tedbirler kapsamında yaklaşık kırk yıldır bataklıkları elinde bulunduran İmran b. Şahin ailesinin idaresine son verildi (Rûzrâverî, 2003, 3: 135). Adudüddavle, ticaret kervanlarının İran ve diğer bölgelere geçişini sağlamak amacıyla güvenliğin sağlanması ve hırsızların ortadan kaldırılması konusunda büyük çaba sarf etti (Mez, 1975, 2: 417). Hac yolu, onun önemli gördüğü yollardan biriydi. Yolun güvenliği ve kervanların korunması nedeniyle, İslam

dünyasının birçok yerinden hacılar Bağdat'a gelir ve oradan Mekke'ye giderdi (Mez, 1975, 2: 418). Aksine, güvenliğin yetersizliği birçok hacıyı bu görevi yerine getirmekten alıkoyuyordu (İbn Tağrıberdî, 1963, 3: 221). Karmatîlerin H. 317 / M. 908 yılında hac kervanlarına saldırımları üzerine, hacılar güvenli bir şekilde geçebilmek için Araplara vergi vermeye başladılar (Mez, 1975, 2: 87) ve sıkıntıları öyle bir noktaya vardı ki, halk yeni topraklar açmaktansa Mekke yolunu açıp güvenliğini sağlamayı daha iyi görüyordu (İbnü'l-Cevzî, 1995, 15: 144).

Büveyhî yetkililerinin, bu hareketleri bir şekilde kontrol altına almak için aldıkları tedbirlere rağmen aralarında yayılan zafiyet, genelde ekonomik hayatın, özelde de ticaretin aksamasına yol açtı. Bizanslılar sınır bölgelerine saldırılarını artırırken (Kalkaşendî, 1964, 1: 306) aynı zamanda en önemli ticaret yollarını da kontrol altına almaya başladılar ve Müslümanlara karşı ekonomik kuşatma politikası izleyerek kereste ihracatlarını abluka altına aldılar (İbnü'l-Esîr, 1876, 7: 36; Mez, 1975, 2: 364). Bu, Fatımîlerin Mısır'ı kontrol altına alması ve Irak'la ticaret yapmalarını engellemeye çalışmasıyla aynı zamana denk geldi (Mez, 1975, 2: 353). Halifelik içte bozulmalar ve dışta felaketlerle karşı karşıya kalırken, Büveyhîler'in zayıflığı sonucu el-Berîdî, Bağdat'ı ele geçirince, Abbasî Halifesi el-Müttaki (H. 329-333 / M. 940-944) Musul'a kaçtı ve el-Berîdî, halka ağır vergiler koydu ve tüccarların paralarının bir kısmına el koydu (Mez, 1975, 1: 48).

Ticaretin zayıflığına sebep olan bir diğer etken de askerlerin maaşlarını ödeyemediği zamanlarda devletin, malî açığını kapatmak için sık sık tüccarların paralarına el koymasıydı. Örneğin H. 384 / M. 994 yılında tüccarların paralarına el konuldu ve depoları yağmalandı (Rûzrâverî, 2003, s. 259). Irak'taki tüccarlara yönelik bu politika, onların yetkililerin baskısından kurtulmak için hac kervanlarıyla Şam ve Mısır'a göç etmelerine yol açtı, bu da tüccarların önemli ticarî kayıplara uğramasına ve dolayısıyla refahlarının önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur. Kısacası hem iç hem de dış ticaretin doğrudan siyasî koşullara bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Doğal olarak ticaret, istikrar zamanlarında gelişir; zayıflık, çekişme, huzursuzluk ve malî açık zamanlarında kötüleşir. Sonuç olarak bu faktörler, tüccarların ticaretlerine devam etme veya terk etme durumlarında belirleyici olmuştur (Mez, 1975, 2: 418).

4.2.6. Piyasalardaki Malî İşlemler

Büveyhîler'in H. 334 / M. 945 yılında Bağdat'a girip Halifeliği ele geçirmelerinden sonra Abbasîler, siyasî ve malî huzursuzluklar yaşadılar.

Büveyhîlerin malî politikası birkaç ilkeye dayanıyordu (el-A‘racî, 2019, s. 9). Bu ilkelerden biri de sikke basımıydı. Büveyhî emirleri darphaneleri denetlemekten sorumluydu ve bu denetimi üstlenecek olan kadıların atanmasını denetliyorlardı. Bunların en ünlülerinden biri Adudüddевle zamanında Bağdat’taki darphanenin yöneticisi olan Tenûhî idi. Büveyhîler darphaneleri kontrol altında tutmak istiyorlardı ve Adudüddевle hükümet darphanesi dışında sikke basılmasını yasakladı (Hamevî, 1993, 1: 329). Bazen Büveyhî emirleri ve Abbasî halifeleri, para birimini manipüle etmek veya değerini düşürmek ve hatta sahte paralar basmak için valilere mektuplar gönderirdi. Bazen de bu tür eylemlere karşı önlemler alıyorlardı. Muizzüddевle, darphanelerdeki düşük kaliteli paralar basan manipülatörlerden birini ortadan kaldırmıştır. Darphaneler herkese açıktı; insanlar yanlarında altın ve gümüşleriyle gelip istedikleri değerde ve miktarda sikke bastırabiliyorlardı (Ebû Sebt, 2018, s. 155). H. 334 / M. 945 yılında, el-Mustekfî Billâh’ın Halifeliği sırasında, Büveyhîler gümüş dirhemler bastılar ve üzerlerine herhangi bir isim olmaksızın İmâdüddевle Ebu’l-Hasan unvanını yazmakla yetindiler. Rüknüddевle’nin saltanatı sırasında (H. 338-367) el-Muhammediye’de bir tarafında taç takan hükümdarın büst benzeri bir resmi bulunan dirhemler basıldı (Abd, 2021, 29: 4, s. 223).

Irak’taki Büveyhîler, altın dinarlar ve gümüş dirhemlerden oluşan çift metalli bir para sistemini takip ettiler (Zevâhire, 2011, s. 117-118). Dinarlar altın, dirhemler gümüş olarak basılıyordu. İkili para sistemi Adudüddевle döneminde de devam etti, dirhemlerle ölçülen zekât listelerinden anlaşıldığı üzere, kızının halife et-Taî Billah ile evlenmesi sırasında altın dinarlar çeyiz olarak kullanıldı (Rûzrâverî, 2003, s. 44). Genellikle Irak halkı ve Büveyhîler ticaretlerini dirhem üzerinden yapıyorlardı. Büveyhîlerin gelirleri dirhem üzerinden, askerlerin ve yöneticilerin maaşları ve hediye de dirhem üzerindendi. Ayrıca bu iki madenin kullanılması değer tespiti yapılmasını gerektiriyordu. Dinar 25 gram altın ağırlığındayken, dirhem 7/10 gümüş ağırlığındaydı, yani yaklaşık 2,97 gramdı. Ebû Şücâ‘, Adudüddевle’nin bin beş yüz dirheme satın aldığı bir katırın fiyatının yüz dinara eşit olduğunu zikretmektedir (Rûzrâverî, 2003, s. 47). Saltanatı sırasında, piyasada gümüşün bulunabilirliği ve artan değeri ve askerî feodal sistemin yayılması nedeniyle altının değeri düşmüş ve dirhem daha yaygın hale gelmişti. Kaynaklara göre o zamanlar paranın değeri ağırlığına ve sayısına göre değerlendirilmiştir (Rûzrâverî, 2003, s. 31, 46). Metalin saflığı da değişim ve ticaret sürecinde önemli bir rol oynamıştır. İyi bir dinardaki altının saflığı %96-98 arasında değişirken (İstahrî, 1939, 1: 94) iyi bir dirhemdeki gümüşün saflığı %90-99 arasında değişmekteydi (İbn Havkal, 1992, s. 262).

Bahaüddевle’nin saltanatı sırasında sikkeler, halifenin Halifelik kurumu

üzerindeki kontrolünü yansıtıyordu. İlk başta, sadece emirin adı ve unvanı paranın ön yüzüne yazılmıştı ve halifenin unvanına dair hiçbir imare yoktu. Bu, Bahâüddeve'nin paraların basımı ve içerdikleri yazıtlar üzerindeki mutlak kontrolünü ve hakimiyetini göstermektedir. Ancak, yönetiminin sonlarına doğru, Bağdat'taki Emîrû'l-Ümerâ konumu zayıfladıkça bu önem azalmaya başladı. Halifenin adı, arka yüzünde değil, paranın ön yüzünde görünmeye başladı (Revâşide, 2017, s. 140).

el-Makrîzî, Büveyhîler döneminde, özellikle Adudüddeve ve Bahaüddeve dönemlerinde, dirhemlere ucuz alışımların yüksek oranda eklenmesi (Makrîzî, 2017, s. 62) nedeniyle bu paraların değer kaybettiğini belirtmektedir (Rûzrâverî, 2003, s. 60-64). Genel olarak, para biriminin değeri sabit değildi ve ülkedeki siyasî duruma bağlı olarak istikrarsızdı. Bazı Büveyhî emirlerinin paraya olan ihtiyaçlarından dolayı para değerlerinin manipüle edilmesine ek olarak, darphaneyi ilgilendiren başka zayıflıklar da yaşandı (İbnü't-Tıktakâ, 1997, s. 379; İbnü'l-Cevzî, 1995, 7: 30, 34; Seâlibî, 2009, 1: 224; Makdisî, 2003, s. 452). Örneğin, Adudüddeve tarafından taç dirhemi olarak bilinen bir tür para basıldı, ancak bölgelerde, özellikle Mısır'da kabul görmedi (Makdisî, 2003, s. 133).

Bahâüddeve zamanında, malî durum kötüleşince altın dinar, daha önce görülmemiş bir şekilde 150 dirheme eşitlendi, hatta dinarların değeri en düşük seviyelere kadar düştü (Ebû Sebt, 2018, s. 156). Muizzüddeve ve İzzüddeve dönemlerinde Büveyhî dinarı, on dört ile on beş dirhem arasında, Adudüddeve döneminde on dört dirhem, Samsâmüddeve döneminde ise dört dirhem değerindeydi. Rûknüddeve döneminde ve H. 365 / M. 975 yılında, Bağdat'taki dinarların saflığı %89'a ulaştı. Adudüddeve döneminde saflıkları %93 iken, Bahâüddeve döneminde saflıkları %50'den azdı (Zevâhire, 2011, s. 117-118). Bu paranın kötüleşen malî koşullarının bir sonucu olarak, Büveyhîler döneminde, Iraklı tüccarlar Fatîmî parasıyla ticaret yapmaya başvurdular, ancak dolaşımı kısa sürede yasaklandı ve Büveyhîler onları Irak Abbasî parasıyla ticaret yapmaya zorladı. Büveyhîler yönetiminin ikinci yarısında (H. 300-332 / M. 912-914), dinar/dirhem oranı 16/1 arasında dalgalanıyordu (Ebû Sebt, 2018, s. 157).

Büveyhîler Devleti, devlet parasının dolaşım düzeyini artırmak için çalışıyordu. Ekonomik kalkınma döneminde, ordu emirinin emriyle Bağdat'ta Büveyhî dinarı ve dirhemi dışında herhangi bir para birimiyle işlem yapılması yasaklandı, bu da devlet sistemine büyük yarar sağladı. H. 396/M. 1005 yılında, emir Mahmud b. Sebük Tegin'e çok yakın olan Horasanlı zahit Ebu Osman, ordu emirine

geldi ve hacıların Büveyhîler topraklarından geçerken Bağdat pazarlarında kendi paralarıyla ticaret yapmalarına izin vermesini istedi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 9: 23-24).

4.2.6.1. Ölçekler

Büveyhîler, Adudüddavle zamanında terazileri ayarlamaya ve en doğru şekilde sabitlemeye çalışıyorlardı. En doğru terazi biçimi düz kenarlı, dengeli olardı. Teraziler çelik bir sütuna monte ediliyordu ve müşteriye zarar vermemek için kolayca hareket ettirilebilmeleri gerekiyordu. Muhtesip, dolandırıcılığı önlemek için her zaman tüccarların ağırlıklarını kontrol ediyordu. Terazi sahipleri her saat terazilerini yağdan ve kirden temizlemek zorundaydı (Miskeveyh, 2003, 5: 428). Tüccarların terazileri asılırdı ve muhtesip, ağırlıkların demirden yapılmasını ve üzerlerinde kendi mühürlerinin bulunmasını isterdi (Hinz, 1982, s. 37).

Adudüddavle döneminde kullanılan en önemli ölçek tipleri yarım ve üçlü ölçeklerdi (Hinz, 1982, s. 96). Bu ölçeklere tarihi kayıtlarla örnek vermek gerekirse: Irak'ta uygulanan ölçeklerden biri Fersah idi. "Adudüddavle, halktan bir fersah kadar uzakta, su kenarına yerleşmişti." Zira (Kol) "Saf suyun yüzeyine eşit ve çölün zemininden bir kol yükseklikte iki büyük tepe inşa etti." (Hatîb el-Bağdâdî, 1997, 1: 120). Ayrıca Cerîb çok yaygın bir ölçektir "Katrabl yakınlarına bin yedi yüz cerîbi dikti." (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14: 291).

4.2.6.2. Fiyatlar

Büveyhîler döneminde, Irak'taki ürün ve malların fiyatları siyasî duruma ve yetkililerin niteliğine göre değişiyordu. Bazıları çatışma ve kaos dönemleri yaşarken, diğerleri istikrar ve refah dönemleri yaşamıştır. Fiyatlara dair bazı örnekler: H. 368 / M. 987 yılında Taberi elbisesinin fiyatı otuz dinar, Yemeni elbisesinin fiyatı elli dinar, Saklatuni elbisesinin fiyatı ise beş dinar idi. Bundan da anlaşılacağı üzere aralarında fiyat farkı bulunmaktadır ve bu farkın sebebi elbiselerin yapıldığı kumaşların kalitesinden kaynaklanmaktadır. Bazıları kaliteli iken bazıları da kalitesizdi.

Genel olarak, Büveyhî yönetiminin bazı dönemlerinde Irak'ta makul bir fiyat istikrarı vardı, ancak fiyatların karşılanamayacak kadar pahalı olduğu dönemler de

vardı. Örneğin, evlilik vergisinin miktarı bazı dönemlerde uygundu, ancak diğer dönemlerde o kadar yüksekti ki bazıları çocuklarını bile evlendiremiyorlardı (Ebû Sebt, 2018, s. 135). Fiyat sorunu doğrudan siyasî faktörle ilgiliydi; istikrar dönemlerinde fiyatlar makul iken, istikrarsızlık dönemlerinde bunun tam tersi geçerliydi.

4.3. BÜVEYHÎLER DEVLETİ'NDE ÜRETİM

Üretim, İslam devletlerinde önemli bir ekonomik faaliyetti ve İslam, insanları çalışmaya teşvik etmede büyük bir rol oynamıştır. Kur'an-ı Kerim, bunu şu ayetle ifade eder: “Ona, sizi savaşta korumak için zırh yapma sanatını öğrettik, artık şükreder misiniz?” (Enbiya Suresi: 80). Peygamber (s.a.v.) ve ondan sonra gelen Raşidin Halifeleri de Müslümanları çalışmaya teşvik etmişlerdir. Ayrıca Emevîler döneminde (H. 41-132 / M. 662-750) ve daha sonra Abbasîler döneminde (H. 132-656 / M. 750-1258) üretime büyük önem verilmiş, Müslüman ve gayrimüslimlerin üretimle uğraşmaları teşvik edilmiş ve desteklenmiştir (Hasan, 1987, 3: 329). el-Mâverdî; tarım, hayvancılık ve ticaretten sonra üretiminin dördüncü önemli ve karlı gelir kaynağı olduğunu belirtiyor (Mâverdî, 1987, s. 182). Dolayısıyla Irak'ta üretim, Hicrî dördüncü asırdan itibaren, işgücünün varlığı, birincil kaynakların bolluğu ve coğrafi konumun da katkısıyla büyük gelişme göstermiş; bu durum ticarî faaliyetleri teşvik etmiş ve bu üretiminin ihtiyaç duyduğu tüm hammaddelerin komşu ülkelerden sağlanmasına yol açmıştır. Bu üretimlerin bir kısmı basit bir zanaat karakteri taşısa da Irak'taki sosyal ve ekonomik sınıfları etkilemiştir (Zerkânî, 2015, 1, s. 7-9).

Genel olarak İslam devletlerinde el sanatlarına büyük önem verilmiş ve onların yapımı teşvik edilmeye çalışılmıştır. Abbasîlerin başkenti olduktan sonra, Bağdat'ta zanaatkarlar ortaya çıkmış ve el sanatları yaygınlaşmıştır (Hicazî, 2016, 22: 1, s. 13). Zanaatkarlar ve el sanatkarları ekonomik hayatta önemli bir rol oynuyordu. Bu alana ilk girenlere acemi, sonra halef, sonra usta ve en sonunda başkan deniyordu. Çocuk babasının ve büyükbabasının mesleğini öğrendiğinde, İhvânü's-Safâ üyeleri gibi yetenekli olacaktı. Zanaatkarların saflarından, vezir olan İbn Hübeyre gibi siyasî açıdan ünlü adamlar da ortaya çıkmıştır (Zerkânî, 2015, 1, s. 8-9).

Irak'ta Büveyhîler döneminin önemli üretimleri, ham maddelerin bulunabilirliğiyle bağlantılıydı. Büveyhîler'in bölgesinde tarımsal, mineral ve hayvansal olarak çok sayıda ham madde bulunduğundan, çeşitli üretim kolları varlık göstermiştir. Irak'ta ticarî yapının gelişmesinde üretiminin önemli bir rol oynaması

ve çok sayıda üretim türünün bulunması nedeniyle, burada Büveyhîler döneminden bazı örnekler incelenecektir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14: 292).

4.3.1. Zanaatkârlar İçin Vergi ve Fiyatlandırma Koşulları

H. 334 / M. 945 yılında askerler esnaf ve zanaatkarların evlerine baskın düzenleyip yağmaladılar ve paralarına el koydular. Bu, ekonomik durumları bozulan ve evsiz kalan zanaatkarların öfkesini artırdı. Bunun sonucunda fiyatlar önemli ölçüde arttı. H. 344 / M. 953 yılında, Rusafa Camii'nin Babüt-Tâk'ındaki esnaf, fiyatlardaki artıştan şikayetçi oldu. Durum ciddileşince, Muizzüddeve durumun daha da kötüleşeceğinden korkarak fiyatları kontrol etmeye çalıştı. Ancak, esnaf birbirine destek olup kaosu sürdürdüğünde, onları devletin politikasını kabul etmeye zorlamak için kırbaçladı. Bu meydan okuma, sadece fiyatlandırma politikasına karşıydı (Avad ve Said, 2019, 26: 10, s. 200-202). Bu durum, zanaatkar ve esnaf faaliyetlerinin Büveyhî şehirlerindeki halkın faaliyetleriyle sıkı bir şekilde bağlantılı olduğunu göstermektedir (Durî, 1959, 1: s. 134).

H. 358 / M. 968 yılında enflasyon yoğunlaştı ve Büveyhî emirinin uyguladığı fiyatlandırma politikası nedeniyle Bağdat'ın her yerine yayıldı. Vergiler öncelikle zanaatkarlara ve sanatkarlara uygulandı. Adudüddeve'nin saltanatı sırasında, esnaf ve zanaatkarlar, değirmenlere vergi koyma ve gelirin sadece küçük bir kısmını sahiplerine bırakma politikalarından memnun değildi. Bu politikanın temel gıda maddelerinin fiyatlarında artışa neden olması nedeniyle isyan ettiler ve ona karşı şikâyetle bulundular. Büveyhî emirleri, açgözlülükleri ve para toplama arzuları nedeniyle zanaatkarlarla ilgilenmiyorlardı; onların asıl derdi zanaatkarlara elverişli bir ortam sağlamak değil, onlardan vergi toplayıp kendi maddî çıkarları için çalıştırmaktı. Zanaatkârlar ile vezirler arasındaki çekişmenin başlangıcı, Büveyhî veziri Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmet b. Sa'dân'ın (ö. H. 375/M. 985) öşür vergisiyle temsil edilen vergi politikası nedeniyle, H. 373 / M. 983 yılına kadar uzanmaktadır. Bu durum özellikle Bağdat şehrinde fiyatların artmasına ve enflasyona neden oldu. Halk kalitesiz besleniyor ve açlıktan ölüyordu. Babüt-Tâk bölgesindeki zanaatkarlar, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmet b. Sa'dân'a yeni politikasından ve özellikle gıda maddelerinin fahiş fiyatlarından duydukları memnuniyetsizliği dile getiren bir şikâyet gönderdiler. Vezir, durumun daha da kötüleşeceğinden ve zanaatkarların kendisine karşı şikâyetle bulunacağından korkuyordu ve Bağdat'taki pazarların huzursuzluktan etkileneceğinden endişe ediyordu, bu yüzden ekmeğin

fiyatını sekiz ratl başına bir dirhem olarak belirlemeye karar verdi. H. 375 / M. 985 yılında, Samsâmüddevle'nin Bağdat ve çevresinde dokunan pamuklu kumaşlara ondalık vergisi koymasının ardından pamuklu kumaş üreticileri iflas etti. Bu üreticiler Mansur Camii'nde toplandılar ve Cuma namazlarını aksatmaya çalıştılar. Bu da yaygın bir huzursuzluğa yol açtı ve Büveyhî emirini geçici olarak vergiyi iptal etmeye zorladı. H. 386 / M. 996 yılında mensucât sahipleri, giyim, ipek ve pamuk üzerine vergi koyduğu için Vezir Ebu Nasr'a karşı çıktılar. Sonuç olarak vezir, pamuklu giyim üzerindeki vergiyi kaldırdı (Avad ve Said, 2019, 26: 10, s. 200-202). Fakat ipek giysiler üzerindeki vergiyi korudu ve bunun için özel bir divan oluşturdu ve vergiyi toplamak ve dokumacılar tarafından üretilen ve satılan miktarı izlemek ve damgalamak için görevliler atadı. Bunun için pamuklu kumaş üreticileri Vezir Ebu Nasr'ın evini yaktılar.

Pamuklu dokuma üreticileri, Samsâmüddevle'nin H. 389 / M. 998 yılında vergileri yeniden koymasının ardından Bağdat'ta tekrar huzursuzluğa neden oldu. Zanaatkarlar, çıkarlarını savunmak için Anabiya mahallesinden ve el-Mansur şehrinin kuzeybatısındaki Babuş-Şam'dan hareket ederek Bağdat'taki Mescid-i Camii'ne doğru yöneldiler. Cuma namazlarını ve hutbeyi bozdular ve ardından Vezir Ebû Sâbûr'un evini yaktılar. Daha sonra, bu eylemle suçlanan bir grup zanaatkar hapse atıldı. Bu vergi kaldırılmadı, aksine, kumaştan kesilen, satılan ve taşınan her şey mühürlenmeye tabi tutuldu ve vezir Amidü'l-Cüyüş'ün son günlerine kadar (H. 390 / M. 999) devam etti. Böylelikle Büveyhîler dönemindeki vergiler sertti, esnaf ve zanaatkarlar için ağırdı ve bunların çoğu Adudüddevle'nin icatlarıydı. H. 416 / M. 1025 yılında Yahya Çarşısı halkı askerlerle çatıştı ve Babüt-Tâk ve Rusafa halkının su almasını engelledi. Sonra H. 417 / M. 1026 yılında çatışmalar tekrar başladı ve Kerh Çarşısı'ndaki zanaatkarlar askerlerle çatıştı ve askerler uncuların çarşısından köle tüccarlarının çarşısına kadar birçok dükkânı yaktılar. Bundan sonra zanaatkarlara bin dinar para cezası verildi. Bu, zanaatkarlar ve esnaf üzerindeki askerî baskının pazarların yağmalanmasına, ekonomik faaliyetlerin zayıflamasına ve istikrarsızlığın yayılmasına yol açtığı açık bir göstergesidir. H. 421 / M. 1030 yılında çömlekçi sınıfı, Kerh'te Türk askerleriyle çatıştı ve kendilerini savundu. H. 422 / M. 1031 yılında Kerh pazarlarındaki işçilerle Türk askerleri arasındaki çatışmalar yeniden başladı ve gelin pazarı, bakırcılar ve yağcılar pazarı da dahil olmak üzere bazı pazarları yaktılar ve ardından huzursuzluk ve isyan yaratma bahanesiyle esnaftan ve zanaatkarlardan bir grup insanı öldürdüler. H. 426 / M. 1034 yılında Yahya Çarşısı'nın esnaf ve zanaatkarları, haddini aşan muhasebecilerinden birine karşı Halife ile dayanışma içinde isyan ettiler. H. 447 / M. 1055 yılında Babüt-Tâk ve Yahya çarşılarının işçileri, faaliyetlerini yürütmeleri engellendiği için Türk

askerleriyle savaştılar. Askerler onları durduramadı, bu yüzden savaş Babü'l-Basra'ya kadar uzandı. Bu, bir yandan esnaf ve zanaatkarlar arasında fanatizmin ortaya çıktığını, diğer yandan da Kerh'i savunduklarını ve askerlerin işlerine karışmasını engellediklerini gösteriyor (Avad ve Said, 2019, 26: 10, s. 202-204).

4.3.2. Zanaatkârlar ve Çalışanlar

Bu dönemin ekonomik ve üretim durumu incelendiğinde üç tip zanaatkarın olduğu tespit edilmektedir.

Ücretli zanaatkarlar: Belirli bir zamanda sabit bir ücrete tabiydiler ve aldıkları ücret karşılığında başkaları için çalışıyorlardı. Bu, Mâverâünnehir'deki madencilik ve ilgili büyük metal endüstrileri ve bazı şehirlerdeki darphane ve dokuma endüstrileri gibi emek gerektiren büyük endüstrilerin varlığında belirgindi.

Serbest zanaatkarlar: Evlerini, fabrikalarını veya dükkanlarını iş merkezine dönüştürerek kendi hesabına çalışan kişilerdi (el-Alî, 1969, s. 300). Bunlar zanaatlarını ve mesleklerini babalarından miras alan veya evlerinde yün işçiliği yapan kişilerdi (Bartold, 1981, s. 337). Örneğin, Semerkant'taki Harğun köyündeki bazı kadınlar iplik eğirme işiyle uğraşıyordu ve Saganian bölgesindeki Darzanci köyündeki yün zanaatkarları çoğunlukla evlerinde ve dükkanlarında yün halılar yapıyordu. Bu köy iplik eğirme konusunda uzmanlaşmıştı ve yaşam koşulları diğer işçilerden daha iyiydi çünkü üretim araçlarına, sermayeye ve kendi bağımsız işlerine sahiptiler (Bartold, 1981, s. 213). Çarşı ve şehirlerde kendi dükkânlarını açan camcılar, kunduracılar ve benzeri işçiler de bu sınıfa dahil edilebilir (Bartold, 1981, s. 199).

Köle zanaatkarlar: efendileri için veya efendilerinin yararına çalışan ve genellikle işlerini yapmak için ücret alan veya seçtikleri endüstrilerde çalışma ve ürünlerini satma yetkisi verilen ve diğer özgür zanaatkarlara kıyasla sayıları sınırlı olan kişiler idi (Durî, 1974, s. 78-79). Ticaret ve tarımın merkezi olduğu için Mâverâünnehir'deki köle sayısının çok olması nedeniyle, birçok köle madencilik gibi büyük bir iş gücü gerektiren büyük sanayilerde çalışıyordu.

Aynı meslekten insanları bir araya getirme ve bağları güçlendirme eğiliminin zanaat grupları arasında yaygınlaştığını belirtmekte fayda var. Her biri sanatıyla ve zanaattaki kardeşleriyle güçlü bir bağ hissetmeye başladı, bu yüzden “zanaatkarlık soyağacıdır” atasözü ortaya çıktı (el-Alî, 1969, s. 301). Bu dayanışma, “esnaf”ın

ortaya çıkmasına olanak tanıdı. Tarihî kaynaklara göre esnaf kelimesi toplumlar içindeki zanaat gruplarını ifade etmek için kullanılıyordu ve her sınıf içe dönüktü ve diğer endüstrilerden zanaatkarlarla kaynaşmıyordu. Bu durum aynı alanda çalışanların pazarlarda ve ticaret merkezlerinde bir araya gelmesine ve her zanaatın kendi pazarını bulmasına neden oldu (Durî, 1974, s. 90).

4.3.3. Üretimler

Üretim sektöründe bir dükkân, genellikle bir zanaatkar, bir aile veya birkaç ortak tarafından işletiliyordu. Zanaatkâr evden tek başına çalışabiliyor veya kendisine yardımcı olacak bir çırağı olabiliyordu. Çalışan sayısı dükkânın kapasitesine, endüstri türüne ve zanaatkarın becerilerine bağlıydı. Şeker gibi bazı ürünleri üretmek için çok sayıda çalışana ihtiyaç vardı. Başka bir zanaatkar için işçi olarak çalışmak yerine ona ortak olmak zanaatkarlar arasında yaygın bir uygulama idi. Zanaatkarlar genellikle kendileri için çalışır ve ürünlerini satardı, ancak günlük ücretle çalışan zanaatkarlar da vardı. Zanaatkarların gerekli araçlara ve hammaddelere sahip olması önemliydi, ancak bazıları, özellikle işçiler, işverenlerinin araçları ve malzemeleriyle çalışırdı. Meslekler genellikle kalıtsaldı ve her zanaatkar kendi zanaatını diğerlerine tercih ediyordu. Irak, 4. yüzyılda endüstrileriyle ön plandaydı. Dokumacılık, döşemecilik, perdeler ve desen yapımı ülkedeki en önemli ve en eski zanaatlar olarak kabul edilmekteydi. Sözü edilen bu ürünler, öncelikle zenginler tarafından kullanılan lüks mallardı. Pamuklu dokuma ve bakır alet yapımı gibi kamu tüketimine yönelik malların üretimi ise düşüktü (Durî, 1974, s. 115-116).

4.3.3.1. Mefruşât

Zanaatkârlar ve sanatkârlar toplumun eşya ihtiyacını karşılamakla ilgilenmişler ve böylece halı, kilim, perde, çadır, hasır ve çeşitli mobilya türleri ortaya çıkmıştır. Evlerin iç dekorasyonu, duvarlara asılan renkli perdeler ve yere serilen halılardan oluşuyordu. Bu nedenle güzel süslemeler ve desenlerle halı ve kilim üretimi yaygındı. Halılar zenginliğin simgesi olarak kabul ediliyordu (Mez, 1975, 2: s. 296). Halılar, ihtişamlarını göstermek için Halife saraylarında ortaya çıktı. Me'mûn'un dul eşi Buran, Bağdat'taki Bermekî Sarayı'nı H. 279 / M. 892 yılında restore etti ve duvarlarına altın ipliklerle karıştırılmış yünden yapılmış değerli halılar astı (Durî, 1974, s. 121).

Halıların en meşhurlarından biri de Büveyhî Emiri Adudüddöve'nin (H. 367-372 / M. 977-982) adını taşıyan "Addiye" halısı idi (Sâbî, 1986, s. 16). Bu zanaat, halı ve kilim üretiminde en önemli malzemeler olarak kabul edilen yün, keten

ve pamuğun bolluğu nedeniyle büyük ilerleme kaydetmiştir. Mısır, Abbasîler döneminde halı ve kilim üretiminin ilk modeli olarak kabul ediliyor. Dimyat şehrinde Abbasîler döneminden kalma bir halı parçasının keşfedilmesi ve Kahire'deki İslam Sanatları Müzesi'nde sergilenmesi dikkat çekicidir (Abdurrahman, 1989, s. 136). Vaşington ve İsveç'teki müzelerde de o döneme ait halı parçaları bulunuyor ve Dr. Lam'a göre bunlar Abbasîler döneminde yapılmış havlı halı örnekleridir (Dimand, t.y., s. 277).

Abbasî halifeleri saraylarına büyük önem veriyorlardı ve bu saraylar zevkin, neşenin ve mutluluğun muhteşem örnekleriydi. Bu dönemde, birçok bölge en iyi halıları, kilimleri ve güzel seccadeleri üretmesiyle ön plandaydı. Özellikle Fars şehirleri, sanat ve yaratıcılıkla lüks halı türleri üretiyordu (Le Strange, 1981, s. 322). Ermenistan, Orta Çağ'da, özellikle H. 4. / M. 10. yüzyılda, en iyi halı türlerini üretmesiyle ünlendi. Bu nedenle Marco Polo, Ermeni halılarının en pahalı ve en iyi yapılmış halılar olduğunu söylemiştir (el-Kurevî, t.y., s. 173). Abbasîler bu tür halıları ithal etmişler ve halifelerin sarayları çeşitli Ermenî halılarıyla dolmuştur. es-Seâlibî, Ermenistan'dan yüzlerce tür halı ve kilim ithal edildiğini teyit ediyor. Halife el-Mustekfî Billâh'ın (H. 337-333 / M. 944-946) saltanatı sırasında, eşya hazinesinde sayılan Ermenî halılarının sayısı yaklaşık 18.000'e ulaştı. (Seâlibî, t.y., s. 116-119). Kuhistan bölgesi aynı zamanda güzel seccade ve halılarının üretimiyle de ünlüydü (Tevfik, t.y., 18, s. 519). seyyah Nâsır-ı Hüsrev, Tun şehrinde halı üretimine adanmış 400 halı fabrikası bulmuştur (Mervezî, 1983, s. 157).

4.3.3.2. Sabun

İslam temizliğe önem verdiğinden, sabun kullanımı Müslümanların yaşamı için önemli bir malzemeydi ve Irak'taki sosyal yaşamda önemli bir rol oynuyordu. Bu nedenle, sabun yapımı erken Abbasî döneminden beri vardı. Hamamların yaygınlaşması, temizliğe olan ilginin önemli bir kanıtıdır (Hicazî, 2016, 22: 1, s. 15). Adudüddeve döneminde, beş bine ulaşan Bağdat hamamları için sabun endüstrisine büyük önem verildi, bu nedenle bu sanayi Bağdat, Rakka, Samarra ve Kufe'de yaygındı (İbnü'l-Cevzî, 1923, s. 24).

4.3.3.3. Dokuma

Nitelikli ve deneyimli işçilerin ve pamuk, yün ve ipek gibi hammaddelerin bulunması bu sanayi için önemli bir teşvikti. Dokuma endüstrisi, Irak'ta genel olarak ve özellikle Bağdat'ta gelişen ve yüksek bir kalite seviyesine ulaşan en önemli zanaatlardan biriydi. Böylece, H. 5. / M. 11. yüzyılda, kuyumcular ve dokumacılar

çalıştıran Sâhib-i Tırâz adlı özel bir nakış evi kuruldu. Burada üretilen ipek kumaşlar, özellikle akik sarıklar ve mendiller parlak renkliydi. Halifelerin isimleri, onları onurlandırmak ve anmak için değerli kumaşlara işlenirdi. Bağdat, batı yakasındaki Atabiya mahallesinden adını alan Atabiya giysileri ile ünlüydü. Bu giysiler güzel, parlak ve renkli pamuk ve ipek ipliklerden yapılırdı. Bu tür kumaşların üretimi, İsfahan gibi bazı İslam bölgelerine de yayıldı. H. 375 / M. 985 yılında Samsâmüddeve, ipek ve pamuklu kumaşlardan öşür vergisi koydu ve bu vergiden elde edilen gelir yıllık bir milyon dirheme ulaştı. Bağdat'ta "Saklatun" adı verilen kalın, pembe bir ipek kumaş üretiliyordu. Bu şehir ayrıca "Bağdadî" olarak bilinen bir tür lüks kumaşla da ünlüydü. Bağdat ve Tikrit arasındaki Harbi kasabasında, bir tür pamuklu kumaş dokunuyordu ve ülkenin her yerine gönderiliyordu. Kadınların giydiği ipek peştemal olan "Sabani elbiseleri", Bağdat yakınlarındaki Saban köyünde yapılıyordu. Dar, kalın pamuklu elbiseler olan "Akrbasi", Bağdat'taki el-Hadirah köyünde büyük miktarlarda yapılıyor ve tüccarlar tarafından komşu bölgelere götürülüyordu (Zerkânî, 2015, 1, s. 12-13; Eyüp, 1989, s. 242).

4.3.3.4. Halı

Güzel desenleri ve teknik motifleriyle süslü halılar, özellikle yüksek refah seviyesine ulaşmış Irak şehirlerinin halılarının bir özelliği idi. Bölgedeki ham maddelerin, ipek ve yünün bulunabilirliği, bu zanaatın gelişmesinin önemli nedenleri arasındaydı. Büveyhîler dönemindeki en ünlü halı türleri arasında, üretimleri için özel atölyeler kuran Adudüddeve'nin adını taşıyan "Adudî" vardı. Bu dönemin halı üretim merkezleri arasında Hira, Vâsıt ve Meysan bulunmaktadır (Durî, 1974, s. 105).

4.3.3.5. Gül Suyu

İran ve Irak'ta gül suyu zanaatı gelişmişti. Özellikle İran'ın Şapur bölgesi gül suyu üretimi açısından Fransız Rıvıerası gibiydi. O zamanlar Menekşe, Nilüfer, Nergis, Kakule, Süsen, Zambak, Mersin, Mercanköşk, Limon Otu ve Turunç'tan hoş kokulu yağlar yapılıyordu. Güney Fars'taki Gur şehri de gül suyu üretimiyle ünlüydü. Ancak oradaki ürünler gül, polen, mercanköşk, safran ve leylak gibi olgunlaşmamış çiçeklerden yapılıyordu. Gül suyu, Gur'dan; Endülüs, Mısır, Yemen, Hindistan ve Çin gibi diğer ülkelere taşınıyordu. Kûfe, Şebboy yağını icat etti ve Şebboy ve Menekşe konusunda Şapur'u geride bıraktı (Şilbî, 2012, s. 267).

Bağdat'ın ayrıca gül suyu üretimi ve hoş kokular için özel bir pazarı vardı (Durî, 1974, s. 131). Basra da gül suyu üretimiyle ünlüydü. Adam Mez'in bu endüstri

hakkındaki konuşması, insanların bu endüstriye olan tutkusundan ve ilgisinden kaynaklanmaktadır. Bu, toplumların o dönemde geçirdiği gelişme ve ilerlemenin boyutunu ifade etmektedir (Mez, 1975, 2: 362).

4.3.3.6. Perde

Bağdat'ın meşhur üreticilerden biriydi. Adudüdevle bununla ilgilendi ve ona özel bir pazar kurdu (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14: 292). Bu üretim, hammadde açısından dokuma endüstrisine yakındı. Evler, saraylar ve diğer binalar için çok önemliydi. Perde üretimiyle ünlü bölgeler arasında Vasıt, Musul ve Nusaybin şehirleri vardı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14: 292).

4.3.3.7. Mücevher

Adudüdevle bu sektöre büyük önem veriyordu ve bu amaçla birçok şehirde atölyeler kurmuştu. Kenarlarında değerli taşlar bulunan altın bir yemek masasının imalatını emretti. Ayrıca altından yapılmış mihrapların imalatını emretti ve bunları kutsal türbelere gönderdi. Bu endüstrinin ustaları demir üzerine isim ve unvanlar damgalıyor ve çok yüksek gelirler elde ediyorlardı (Durî, 1974, s. 97).

4.3.3.8. Marangozluk

Marangozluk önemli bir zanaattı. Marangozlar özellikle tik ağacından sandalyeler, masalar, kapılar ve ahşap tavanlar yapar ve bunları güzel oymalarla süslerlerdi. Ahşap parçaları birbirine çivilenir veya uçlarından ustaca birleştirilir ve tek parça gibi görünene kadar cilalanırdı. Ahşap bardaklar, Kûfe yakınlarındaki Deir'el-Cemacım'da yapılırdı. Bazı müzik aletleri ahşaptan yapılırdı; örneğin, değerli ud abanozdan yapılır ve fildişiyle kaplanırdı. Marangozlar yay, ok ve mızrak gibi bazı savaş aletlerinin yanı sıra mancınık gibi kuşatma makineleri de yaparlardı (Durî, 1974, s. 129-130). Bu zanaatın ekonomik yaşam üzerinde önemli bir etkisi vardı. Marangozlar ahşap sandalyeler, kapılar ve tavanlar yapmada yetenekliydi, bazen bunları özellikle ahşap çitler üzerinde güzel gravürlerle süslüyorlardı. Gemi yapımı da Irak'ta savaş veya ticaret gibi çeşitli amaçlar için kullanılan önemli bir zanaattı (Hasan ve Hasan, 1939, s. 270).

Bağdat marangozları evlerin ve sarayların tavanlarını ahşapla süsleme konusunda ustaydılar. Örneğin, "Dar'ül-Muizziye"nin tavanlarının çoğu yaldızlı tik ağacından yapılmıştır. Büveyhî Emiri Muizzüdevle, Bağdat'ın en pahalı yeri olan Şemsiye'de bu köşkü H. 350 / M. 961 yılında yaptırmış ve uzun süre tarihte ün

kazanmıştır. Bağdat halkı genellikle marangozluk sektöründe başarılıydı. Yatak, koltuk, sandalye, kasa, askı ve kadeh gibi her türlü ev eşyasını ahşaptan yaparlardı. Abbasîler döneminin başlangıcına tarihlenen ahşap eserler arasında, Bağdat civarında bulunmuş ve bugün Atina'daki Benaki Müzesi'nde saklanan bir kapı bulunmaktadır. Büyük sanatsal güzellikteki süslemelerle ve ahşap işçiliğinin ihtişamıyla süslenmiş iki kapı kanadından oluşmaktadır (Avad, 1981, s. 24).

4.3.3.9. Hasır

H. 4. / M. 10. yüzyılda Irak'ta yaygınlaştı. Bağdat'ın hasırları yüksek kalitede, işlevsel, yumuşaktı ve büyük bir özenle dokunuyordu. Zanaatı uygulayan işçilerin, hasırlarını sattıkları Bağdat pazarlarında belirli yerleri vardı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14: 236). Meysan şehri aynı zamanda hasır üretimiyle de ünlüydü. Bu hasırlar caladium (Mez, 1975, 2: 361), palmiye yaprakları, papirüs ve kamıştan yapılırdı (Durî, 1974, s. 124). Bu hasırlar, evlerde ve dükkanlarda hem oturmak için hem de yatak olarak kullanılırdı (Mez, 1975, 2: 386)..

4.3.3.10. Kağıt

Bu üretimin yayılmasına rağmen, bazı bölgelerin tekelinde kaldı. Bu tekel fiyatlar ve kalite üzerinde büyük bir kontrole yol açtı. Ancak, H. 3-4 / M. 9-10, kâğıt üretiminde büyük bir devrim meydana geldi ve böylece üretimini ve fiyatlarını kontrol eden bölgelerin tekelinden kurtuldu. Bu sanayi Arap-İslam bölgelerine yayıldı ve kâğıt çok ucuz hale geldi. Ayrıca İslam bölgesinde kullanılan belirgin ve önemli kâğıt türlerine de dikkat çekmiştir. Üretimi Çin'den İslam bölgesine aktarıldığında Müslümanların elinde önemli bir değişime uğradı. Bu, dünya tarihinde bir dönüşüm olarak kabul edilmektedir. Müslümanlar kâğıdı daha kaliteli ve daha iyi hale getirdiler. Bunun sayesinde kâğıdın ünü büyüdü ve daha da kullanışlı hale geldi (Mez, 1975, 2: 365, 366). Bu mesleğin Çin'den Semerkant üzerinden Irak'a aktarılmış olması dikkat çekicidir (Abdülvahid, 1968, s. 24).

4.3.3.11. Değirmencilik

Adudüdevle bu zanaatla ilgileniyordu ve İsa Nehri yakınlarındaki Zübeydiye'de birkaç değirmeni vardı. Genel olarak, Büveyhîler Irak'ta değirmen imalatında önemli bir rol oynadılar (Zevâhire, 2011, s. 114).

4.3.3.12. Silah

Adudüdevle hazinesinde silah üretimi için bir yer ayırdı ve Irak'a ithal ettiği

metallerin bolluğu nedeniyle, Bağdat, Musul ve Kûfe gibi silah üretim merkezleri onun döneminde çoğaldı ve gelişti (Zevâhire, 2011, s. 115).

4.3.3.13. Buz

Irak'ta gelişen zanaatlardan biriydi ve en ünlü merkezlerinden biri Bağdat'tı. Adudüddavle buz üretmek için bir atölye kurdu ve buzlu şarap üreten şarap üreticilerine satıyordu. Ayrıca bu zanaatı kendisi için tekelleştirdi ve başka kimsenin bu zanaatta çalışmasına izin vermiyordu (Zevâhire, 2011, s. 115).

4.3.3.14. At Eyeri

Irak'ta faaliyet gösteren zanaatlar arasındaydı. Adudüddavle bu zanaata önem vermiş ve bu alanda çalışanlara özel bir yer vermiştir. Öyle ki onun zamanında bu zanaatla uğraşanların sayısı üç yüz deneyimli ustaya ulaşmıştır (Zevâhire, 2011, s. 116).

4.3.3.15. Boyama

Boyama sanatı, dokuma zanaatının gereksinimlerinden biridir. Bunun nedeni, yün, pamuk, keten ve ipeğin kumaş tasarımlarını parlak renklerde, özellikle de çiçeklerin, dalların ve meyvelerin en belirgin renklerinde sergilemek için boyalara ve renklere ihtiyaç duymasındır. Kumaşların renk çeşitliliği, Büveyhîler döneminde hâkim olan boyama sanatlarının gelişimini göstermektedir. Bu zanaat çok popülerdi ve Büveyhîler bu zanaatı tekellerine almaya çalışıyorlardı, çünkü onlara çok para kazandıran zanaatlardan biriydi (Hicazî, 2016, 22: 1, s. 15).

4.3.3.16. Demircilik

Demirciler demirden pencereler, kılıçlar, kalkanlar, miğferler, sandalyeler ve ayrıca mühendislik aletleri yaparlardı. Bakırcılar her boyutta kaplar, kavanozlar, bakır kapılar, fenerler, şamdanlar vb. yaparlardı. Bakır, pirinç, bronz, demir ve çelik, şaşırtıcı çeşitlilikte aletler yapmak için kullanılırdı. Dekoratif sanatlar arasında gravür, kakma, kaplama, oyma ve yaldızlama gibi süslemeler yer alırdı. Musul; kova, zincir, ok ve bıçak yapımında ünlüydü. Harran, hassas matematik ve mühendislik aletlerinin üretim merkeziydi; bunların en önemlisi, yıldızların, ayın ve güneşin yüksekliğini ölçmek ve denklemlere veya hesaplamalara başvurmadan bazı matematiksel ve topografik ölçümleri belirlemek için kullanılan bronz veya bakırdan yapılmış usturlaptı. Harran'ın terazileri de ünlüydü. Bu zanaat aynı zamanda köprülerde kullanılan demir zincirlerin imalatını da içeriyordu. İbn Cübeyr (ö. H. 614

/ M. 1217) bu zincirleri Hille mevkiindeki Fırat Nehri'nden ve daha sonra Sars köyünden geçerken görmüş ve demir zincirlerin düğümlü tekneler vasıtasıyla kıyından kıyıya nasıl gerildiğini anlatmıştır (Durî, 1974, s. 129).

4.3.4. Üretimde Kadınların Rolü

Büveyhîlerin kadınlara hayatın çeşitli alanlarında yer alma fırsatı verdiğini belirtmekte fayda var. Dükkanlarda satış işlemleri yapmak gibi bazı ticarî faaliyetlerin yönetiminde ve o dönemde popüler olan hat ve yazarlık mesleklerinde yer aldılar. Kadınların bu alandaki rolü, özellikle giysilere ve mendillere yazı yazmanın bir süslenme aracı haline gelmesiyle daha da belirginleşti. Öyle ki meslek, köle kadınlar için yaşam ihtiyaçları açısından bir zorunluluk haline geldi (Hicazî, 2016, 22: 1, s. 222). Kadınlar, kızların eğitimi ve yetiştirilmesinden onlara okuma yazma öğretmeye, müzikten edebiyata kadar hayatın birçok alanında yapıcı bir rol oynuyorlardı (İbn Kayyim el-Cevziyye, 1982, s. 117). Ayrıca, hacamatçı (Beyhakî, 1970, s. 148), ebe, ölü yıkayıcı, fırıncı veya hamam görevlisi olarak da istihdam ediliyorlardı. İlâveten şarkı söyleme ve dans etme gibi bazı meslekler de köle kızlara özgüydü ve geçimlerini bu işlerle sağlıyorlardı. Adudüdevle (H. 367-373 / M. 978-982) bu mesleğe bile vergi koymuştu (Hicazî, 2016, 22: 1, s. 222).

4.3.5. Bimaristanlar ve Tıbbi Üretim

Büveyhîler ilk dönemlerden itibaren tıp ilmine önem vermekle birlikte tıbbın gelişmesi için önemli hastaneler inşa ederek, bu hastanelerde önemli tabiplerin yetişmesine öncülük etmişlerdir. Nitekim Adudüdevle büyük miktarda para harcayarak hem Şiraz'da hem de Bağdat'ta kendi adıyla zikredilen (Bîmâristân-i Adudî veya Dârü's-Şifâ-i Adudî) hastane kurarak Büveyhî topraklarında tıbbın gelişmesine öncülük etmiştir. Adudüdevle'nin sağladığı olanaklar sayesinde onun döneminde ve sonrasında önemli tıpçılar yetişmiştir. Bunlar arasında dönemin önde gelen tıpçılarından Ali b. el-Abbas el-Mecûsî (ö. H. 384/ M. 994) gelmektedir. Ansiklopedik bir eser hüviyeti taşıyan, İslâm ve Batı dünyasında büyük bir yankı uyandırmış olan Kâmilü's-sinâ'ati't-tibbiyye veya el-Kitâbü'l-Melekî adlı eser el-Mecûsî'nin en meşhur kitabıdır. Bunlar dışında Muizzüdevle'ye tıp dersleri veren Sâbit b. Sinân (ö. H. 365/M. 975-976), uyuz hastalığının ortaya çıkmasında etkili olan etkenleri tespit ederek bu konuda el-Mualecatül-Bukratiyye adında önemli bir eser kaleme alan Ebû'l-Hasan Ahmed b. Muhammed et-Taberî, Rey Büveyhîlerinin son hükümdarı Mecdüdevle'nin tabipliğini yapan ve dünyanın en önemli tıpçılarından olan İbn-i Sînâ (H. 429/M. 1037), Cibrâil b. Ubeydullah b. Buhtîşû (ö. H. 397/M. 1006), İbn Mendeveyh (ö. H. 410/M. 1019), Ebû İshak İbrâhîm b. Beks

(ö. H. 394/M. 1003-1004) ve Ebül-Hayr el- Cerâihî bu dönemde yetişen önemli tıpçılardır (Gençtürk, 2022, s. 116).

H. 372 yılında Adudüddевle, Bağdat'ta ana bimaristanın inşasını emretti ve buraya birçok vakıf tahsis ederek, doktor ve hemşire istihdamı, alet ve ilaçlarla donatılması da dahil olmak üzere ihtiyacı olan her şeyi sağladı (Hicazî, 2016, 22: 1, s. 219). Adudüddевle, Bağdat'ta kendi adını taşıyan “Adudî” adlı büyük bir bimaristan kurdu. Bimaristanı Dicle Nehri'nin batı yakasında inşa etti ve M. 982 yılında tamamladı. En ünlü hekimleri arasında şunlar vardı: Bimaristanın yöneticisi, İsfahan'da doğmuş ve İslam hukuku ve doğa bilimleri alanında seçkin bir alim olan Abdurrahim ibn Ali ibn Marzuban (ö. H. 396 / M. 1005), tıp ilminde meşhur Sinan ailesinden olan Ebü'l-Hasen Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbî, Adudî bimaristanının başhekimiydi. Bağdat'ta yaşayan Sabiilerden Harun b. Said es-Sâbî et-Tayyib Ebu Nasr da tıp ilminde mahir olup bimaristanın başhekimiydi. Bu bimaristan, Bağdat'ın en büyük bimaristanlarından biriydi ve H. 656 / M. 1258 yılında Moğolların Bağdat'ı işgaline kadar varlığını sürdürdü. Bu hastanede her türlü uzman doktorun bulunduğunu belirtmekte fayda var (Zevâhire, 2011, s. 134, 138-139).

4.3.6. Faydalarına Göre Üretim

Büveyhîler dönemindeki üretim kollarını toplumsal yaşamın gereklerine göre şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

Ziraat, dokumacılık ve inşaat gibi toplumun ihtiyaç duyduğu üretim dalları.

İkincil üretimler: birincil endüstriye bağımlıdır veya onu tamamlayıcıdır. Örneğin, örme, eğirme zanaatı olmadan eksiktir ve eğirme zanaatı da çırçırılama zanaatı olmadan eksiktir, bu yüzden eğirme ve çırçırılama zanaatları örmeye bağımlı hale gelir. Benzer şekilde, kumaştan kıyafet yapmak için dikiş gerekir, bu yüzden dikiş örme tamamlayıcı hale gelir.

Gül suyu üretimi ve ipek böcekçiliği gibi güzellik ve süs endüstrileri (Durî, 1974, s. 114).

Ayrıca endüstri, konusuna göre iki türe ayrılır:

Entelektüel meslekleri içeren manevi endüstriler.

El sanatlarını içeren fiziksel endüstriler. Bu da iki türe ayrılır:

Basit endüstriler: Örneğin, su (Su taşıyıcıları, denizciler ve yüzücüler), toprak (Kuyu, nehir ve maden kazıcıları), ateş (Neftçiler, ateşçiler ve yakıcılar), hava (Flütçüler ve üfleyiciler).

Komplike endüstriler: Metal (Bakırcılar, demirciler, kurşuncular ve kuyumcular). Bitki (Bu sanayiler; ağaçlardan, yapraklardan ve çubuklardan elde edilen bitkilerin kökenleriyle ilgilenir. Örneğin marangozluk, hasır işçiliği ve kafes yapımı. İlaveten Keten, kenevir, kâğıt gibi bitkilerin iç kabuklarının işlenmesiyle ilgilenir. Veya Bitki tohumlarıyla uğraşan sanayiler, örneğin meyve sıkacakları, ağaç ve bitki tohumlarından veya meyvelerinden yağ çıkaranlarla ilgilenir.). Genel endüstriler (bakkallar, manavlar, balıkçılık, hayvancılık, çobanlık ve veterinerlik.). (Durî, 1974, s. 114-115).

4.3.7. Büveyhîler'de Para

Büveyhîler, Irak ve İslam dünyasındaki birçok şehirde, özellikle İran'da altın dinarlar ve gümüş dirhemler bastılar. Emirlerin ve bazen valilerin unvanlarını ve lakaplarını madenî paralara kazıdılar. Madenî paralarında el-Melikü'l-Âdil, Şahenşah Bahaüddeve, Ziyaülmille ve Ğayyasü'l-ümme gibi unvanlar yer aldı (Abdürrezzak, 2011, s. 23). H. 334 / M. 945 yılında Bağdat'ı işgal ettikten sonra, aşağıdaki metinle damgalanmış altın dinarlar bastılar:

Ön Yüzü:

Lâ ilâhe illallah vahdehû la şerîke leh

Muizzüddeve Ebü'l-Hüseyn Büveyh

Birinci çember:

Bismillâh daraba haza-d-dinâr bi-medine es-Selam sene erba' ve selasin ve semaniye.

İkinci çember:

Lillâhil emru min kablu ve min ba'du, ve yevme izin yefrahul mu'minûne bi nasrillâh

Arka Yüzü:

Allah

Muhammedün resûlullah Sallallahü aleyhi ve sellem

el-Mutî' lillâh İmadüddeve

Ebü'l-Hasan Büveyh (Abdürrezzak, 2011, s. 24).

Bağdat'ta H. 351/M. 962/963 yılında basılmış bir Büveyh dinarı hakkında da bilgiler bulunmaktadır. H. 349/M. 960/961 yılındaki dinarla aynı metinleri taşıyor. Bu metinler H. 355/ M. 965/966 yılında basılan bir dinarda görünmeye devam ediyor. H. 356/M. 966/967 yılında Ahmed Büveyh ölüyor ve yerine oğlu (İzzüddeve Ebu Mansur) geçiyor ve H. 359/M. 969/970 yılında kendi dinarlarını basıyor ve şu metinleri taşıyor:

Ön Yüzü:

Lâ ilâhe illallah

Vahdehû la şerîke leh

İzzüddeve Ebu Mansur Büveyh

Birinci çember:

Bismillâh daraba haza-d-dinâr bi-medine es-Selam

İkinci çember:

Sene tis' ve hamsin ve sülûsmâye

Lillâhil emru min kablu ve min ba'du, ve yevme izin yefrahul mu'minûne bi nasrillâh

Arka merkez:

Allah

Muhammedün resûlullah Sallallahü aleyhi ve sellem

el-Mutî‘ lillâh Rûknüddevele Ebu Ali Büveyh

Çember:

Muhammedün resûlullah erselehû bi’l-hüdâ ve dîni’l-hakkı li-yuzhirahû ale’d-dîni küllih ve lev kerihe’l-müşrikûn (Abdürrezzak, 2011, s. 24).

4.3.8. Büveyhî Devleti’nin Çöküşü ve Ekonomik Durumu

Büveyhîler Devleti’nin zayıflamasına ve ardından H. 447 / M. 1055 yılında Selçuklular tarafından yıkılmasına yol açan birkaç etken vardı. Bu etkenler arasında, emirleri seçmek için sabit bir temel benimsemeyen Büveyhî hanedanının emirleri arasındaki siyasî çatışma da vardı. Bahâüddevele’nin oğullarının her biri bir bölgeyi ele geçirdi, Sultanuddevle Şiraz’a yerleşti, Şerefüddevele Bağdat’ta emîrî’l-ümerâ olarak atandı, Celâlüddevele Basra’da ve Ebü’l-Fevâris Kirman emiri olarak atandı. Her biri kendi topraklarında bağımsızlık ve kardeşinin topraklarını ele geçirmek istiyordu. Bu etken, Büveyhîlerin ilk neslinde veya güçlü hükümdar Adudüddevele’nin hükümdarlığı sırasında belirgin olmasa da üçüncü ve dördüncü nesil emirler arasında çatışmaya neden oldu ve Büveyhîlerin düşüşünde bir dönüm noktası oldu. Bu güç mücadelesi devletin çöküşüne kadar devam etti (Takkuş, 2009, s. 230-231). Hükümdar ailenin dayanışması ve büyük emire olan sadakatleri zayıflamış ve solmaya başlamıştı. Örneğin Bahtiyar’ın oğulları, Adudüddevele’nin babalarını öldürmesinin intikamını almak için oğlu Samsâmüddevele’yi Şiraz’da öldürdüler (Fevzî, 2009, 2: 145).

Büveyhîler Devleti başlangıçta Deylemlilerin omuzlarında kurulmuş olsa da daha sonra emirler Türk askerlerine güvendiler ve bu durum ordu unsurları arasında çatışmaya neden oldu. Deylemlilerin en büyük isyanı Ruzbihân ibn Vendad liderliğinde H. 345 / M. 956 yılında gerçekleşti ve şiddetli çatışmaların ardından ortadan kaldırıldı (Azzam, 2009, s. 221-222). Büveyhîlerin gerilemesinin başlıca nedeni, Büveyhî emirlerinin ordularındaki Türk unsuruna güvenmeleriydi. Sünni

Türk askerleri, Şii Deylemlilere karşı büyük bir güç haline geldiler ve ayrıca Abbasî Halifesinin desteğini kazandılar, bu da orduda kaosa yol açtı (Caf, 2008, 2: 98). Geç dönemde, Büveyhîler'in ordusu düzensizleşti. Üyeleri, açgözlülük ve liderlerin kişisel çıkarları tarafından motive edilirdi. Bu durum ışığında, sonraki emirler ordunun sadakatini kazanmak için her yolu kullanmak zorunda kaldılar. Emirlerle ayrıca askerî feodal topraklar verildi, bu da kötü malî ve ekonomik durumu daha da kötüleştirdi.

Büveyhî emirleri, bir mezhebi diğerine tercih ederek açık siyasî hedeflerle nefret ve mezhepçilik politikası izlediler. Dinî mezhepler arasında çatışmalara neden olan birçok töreni yeniden canlandırdılar. Bu durum, büyük maddî ve insan kayıplarına, pazarların yakılmasına ve ekonomik huzursuzluklara yol açan çatışmalara yol açtı (Fevzî, 2009, 2: 146).

Hazine açığını çözmek için, Bağdat'taki merkezî otorite, hazineye yıllık olarak ödenen belirli bir miktar para karşılığında bölgelere ve şehirlere valiler veya askerî liderler atamaya başladı. Ayrıca, liderlerin ve askerlerin maaşlarını ödeyemediğinde, liderlere belirli bölgelerin vergi gelirlerini vermeye başladı. Bu politika, geçici bir süre hariç, malî açığı ortadan kaldırmadı. Malî açık ne kadar büyükse, devlet o kadar fazla yeni feodal toprak veriyordu. Bu liderler topraklarını iyileştirmek, sulamak veya ürün ekmekle ilgilenmiyorlardı. Tek dertleri çiftçilerinden yıllık vergi toplamaktı. Sonuç olarak tarımsal durum kötüleşti, ekinler azaldı ve bu politika uygulanmadan önce sahip oldukları verimlilik kayb oldu. Dahası, bu askerî liderler devletin kendilerine verdiği bölgelere gitmiyorlardı, bu bölgelerden vergi toplamak için temsilciler gönderiyorlardı (Fevzî, 2009, 2: 147).

Bağdat'taki merkezî otorite iki tür önlem kullanıyordu: müsadere ve teminat. Bu dönemde, bir vezirin görevden alınmasının ardından parasına el konulması adetti. Bu nedenle, birçok vezir büyük miktarlarda para toplayıp geleceklerini korumak için çeşitli yerlere saklıyordu, bu da otoritenin yolsuzluğunu artırmıştı. Bazen vezirlere ve yüksek rütbeli memurlara, ellerindeki para miktarını söylemeleri için işkence yapıldı (Fevzî, 2009, 2: 146). Adudüddavle'nin fark ettiği gibi, ticaretin ve yaşamın refahı iç güvenliğinin ve dış iletişimlerin sürdürülmesini gerektiriyordu. Ancak, Büveyhîler yönetiminin son yıllarında haydutlar ve korsanlar artmıştı, aralarında sürekli çatışmalar oluyordu ve İran'ın bazı bölgelerinde isyancılar serbestçe hareket ediyor, kara ve deniz ticaretini tehdit ediyorlardı (Mneimneh, 1987, s. 400).

Muizzüddavle sulama sistemini düzeltmek ve ihmal edilmiş toprakları

canlandırmak istiyordu. Ayrıca askerleri toprağa bağlamak için askerî feodalikler kurdu. Ancak askerleri kontrol edemediği için tarım sektörü büyük zarar gördü. Feodal politika, hazinenin direği olan toprak düzenini bozdu ve bu nedenle hazine üzerinde korkunç bir etki yarattı. Askerlerine yaptığı harcamalarda da son derece savurgandı. Bu, iflasına ve askerleri arasında isyana ve siyasî huzursuzluğa yol açtı. Muizzüddavle öldüğünde, halefi Emir Bahtiyar'a (İzzüddavle) 400.000 dinar bıraktı. Emir Bahtiyar bu serveti eğlence, oyunlar, komedyenler, şarkıcılar ve kadınlara harcadı (el-Azamî, 2017, s. 50). O sadece eğlencesiyle ve askerleri için ihtiyaç duyduğu parayla ilgileniyordu. Vezirler işlerinde başarısız olduğunda onları tutuklar ve yerlerine başkalarını getirirdi. Askerlerini memnun etmek için ağır vergiler koyma ve halkın mallarına el koyma uygulamasını benimsedi (Durî, 2011, s. 94). Bu etkenler Irak üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Büveyhîler'in fetih anlayışı, Irak'ın ekonomik tarihinde iki dönem arasında bir ayırım çizgisi haline gelmiştir. Ülkenin tarımsal ve ticarî sistemlerine büyük zarar vermiş ve yaşam standartlarında düşüşe yol açmıştır. Bu dönemde köylüler ve tüccarlar yüksek vergilerden, tahsildarların baskısından ve güvensizlikten mustarıptı (Durî, 2011, s. 202).

5. TARTIŞMA

Bu çalışmada kullanılan birincil kaynaklar ve modern akademik eserler, Büveyhîler döneminin ekonomik yapısını anlamada birbirini tamamlayıcı nitelikte olmuştur. el-Makdisî gibi dönemin coğrafyacılarının gözlemleri, şehirlerin ekonomik ve toplumsal yapısını ayrıntılı şekilde ortaya koyarken, Miskeveyh ve İbnü'l-Cevzî gibi tarihçiler, dönemin siyasî ve idarî gelişmelerine ışık tutmuştur. Bu kaynaklar, özellikle tarım, ticaret ve sanayi alanlarındaki gelişmelerin devlet politikalarıyla nasıl şekillendiğini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Modern araştırmacılardan Abdülaziz Duri ve Hasan Mneimneh'in çalışmaları, Büveyhîler'in ekonomik politikalarını daha analitik bir bakışla değerlendirmiş, özellikle tarım ekonomisi, vergi sistemi ve idarî yapı arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmuştur. Adam Mez'in oryantalist bakış açısıyla sunduğu analizler, İslam medeniyetinin ekonomik yapısına dair disiplinler arası bir yorum sunmuş, kaynakların eleştirel değerlendirilmesine katkı sağlamıştır. Son olarak, bu tezde faydalanan üniversite tezleri de hem tarihî dönemlere dair özgün tespitler sunmuş hem de kaynaklara ulaşım açısından çalışmanın zenginleşmesine olanak tanımıştır. Böylece farklı kaynak türlerinin bir arada değerlendirilmesi, Büveyhîler dönemindeki ekonomik hayatın daha kapsamlı bir şekilde analiz edilmesini mümkün kılmıştır.

6. SONUÇLAR

Ekonomi, toplumun inşasının, devletin güçlendirilmesinin ve istikrarının sürdürülmesinin temelidir. Milletlerin ve halklarının medeniyeti, genel olarak ekonomilerinin gelişmişliğiyle ölçülür ve onların canlılık ve ilerlemesini gösterir. Büveyhîler döneminde tarım, üretim ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlerin ve siyasî ve sosyal koşulların ekonomik faaliyetlerle etkileşiminin incelenmesi, İslam toplumu tarihi açısından önemli bir çalışmadır. Ayrıca, Büveyhîler Devleti'ndeki ekonomik gelişmelerin önemi, bu devletin ekonomik faaliyetlerinin incelenmesine kapı açmıştır.

Büveyhîler dönemi başlangıçtan itibaren kendine özgü ekonomik özelliklere sahip olmuş ve devletin gelirlerini arttırmaktan, harcamalarını genişletmeye kadar uzanan bir ekonomik politika sergilemiştir. Bu ekonomik yönlerden en önemlisi tarımsal faaliyetin gelişmesi ve çeşitli alanlarda üretimde hammadde olarak kullanılan ürünlerin üretimine katkısı olmuştur. Böylece tarımın yanı sıra sanayi faaliyetleri de gelişmiş, buna bağlı olarak Arap-İslam kentlerinin pazarlarında ticarî faaliyetler canlanmıştır. Tarım ve üretim, ekonominin temel unsurlarını ve çekirdeğini oluşturduğundan Büveyhîler, Bağdat'a ilk girdikleri dönemden (H. 334 / M. 945) Selçukluların eline geçene (H. 447 / M. 1056) kadar üretime büyük önem vermişlerdir.

Kalkınma, canlanma ve istikrarla karakterize olan Adudüddavle döneminin iki temel sütuna dayandığını görüyoruz. Birincisi, devlet hazinesinin birincil kaynağı olan tarım arazilerinin gelirini artırmaktı. Bunun için tarım arazilerini kendi siyasî çıkarlarına hizmet eden ve vergi kaynaklarını garanti altına alan bir çerçevede ele aldı. İkincisi ise devlete önemli gelir getiren ticarî faaliyetlerdi. Bu nedenle, Halifelîge tabi bölgeleri kontrol altına almak ve böylece ticaret yolları üzerindeki hakimiyetini yeniden kurmak istiyordu. Ayrıca o dönemdeki sanayilerin çoğunun ürünlerini komşu bölgelerde pazarlamaya yönelik olduğunu görüyoruz. Öte yandan Büveyhîler, ekonomik güçlerini yansıtan emirlerinin ad ve unvanlarını taşıyan sikkelere sahiptiler.

Bu dönemde, özellikle Adudüddavle saltanatı sırasında sarayda Fars ailelerinin ortaya çıkması ve bunların vezirlik ve idarî görevlere atanmasıyla genel ekonomik durum düzelmiştir. Irak'ta Büveyhîler ve Selçukluların ortaya çıkışı, Fars zanaatlarının ve üretimin yayılmasının başlıca nedenlerinden biri olarak kabul edilir. Bu etkiler, sarayların inşası, giysilerin yenilenmesi ve yiyeceklerin çeşitliliği gibi

birçok şekilde Irak toplumunda belirgindi. Irak toplumuna her türlü refahı getirmenin yanı sıra, Bağdat da küresel bir ticaret merkezi haline geldi ve pazarlarına doğu ve batıdan her türlü nadir maldan büyük miktarlarda tedarik ediliyordu. Bu nedenle, tüccarlar uzak ufuklardan gelmeye başladılar ve Bağdat pazarları ticarî faaliyetlerle doldu.

Bu çalışmanın kapsadığı dönemde, Irak'ın, çeşitli sanayi türlerinin önemli bir merkezi olduğu ve devletin bu üretimlerin gelişmesine katkı sağladığı görülmektedir. Üstelik, üretimin gelişim için sağlam temeller ve kurallar koymaya katkıda bulunan birçok yetenekli zanaatkar vardı. Zanaatkarlar çeşitli dokuma, ahşap, deri ve metal sanayilerinin kurulmasında önemli yararlıklar göstermişlerdir. Dokuma zanaatı Musul, Bağdat, Kufe, Vasıt ve Meysan gibi birçok köy ve şehirde meşhurdu ve bazı bölgelerde kaliteli kumaşlar dikiliyordu. Demir aletler, kılıç ve mızrak gibi askerî teçhizat üretimi de gelişti, gül suyu ve kâğıt gibi lüks mallar üreten ve halifelerin, emirlerin ve saray mensuplarının taleplerini karşılayan zanaatlar ortaya çıktı.

Bu çalışma, özellikle siyasî ve mezhepsel çatışmaların bazı dönemlerde üretim faaliyetini olumsuz etkilediğini ve bu sektörde gerilemeye neden olduğunu ortaya koymuştur. Yaşanan kaos ve istikrarsızlık nedeniyle halife, vezir ve memurların gelirleri azalırken; ordu ve askeriye'nin gelirleri artmıştır. Köylüler, yüksek vergilerden, memurların açgözlülüğü ile disiplinsizliklerinden ve sulama sisteminin tahrip olmasından mustarip olmuştur. Çalışmada, Büveyhîler'in, Irak'ın ekonomik tarihinde tarım, ticaret ve üretim sektörlerinde iniş çıkışlara yol açtığı tespit edilmiştir.

7. ÖNERİLER

Büveyhîler dönemindeki ekonomik yapının daha kapsamlı olması için bazı önerilere ulaşıldı:

Kaynak çeşitliliğinin artırılması: Tezde yaralanılan kaynaklar genellikle Arapça kaynaklara dayanmaktadır. Büveyhîler dönemindeki ekonomik yapının daha iyi anlamak için farklı dillerdeki kaynakların incelenmesi faydalı olur.

Dış ilişkilerin çalışılması: Büveyhîler dönemindeki ekonomik yapının dış ilişkilerin olumlu veya olumsuz etkiye sahiptir. Bunun için ithalat ve ihracat konusunda dış devletlerle ilişkileri araştırılması konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

Disiplinlerarası iş birliği: siyasî ve sosyal yapıların da göz önünde alınması konunun derinleşmesi açısından önemli olacaktır.

Bu bağlamda Büveyhîler dönemindeki ekonomik yapının daha kapsamlı olması için kaynak çeşitliliğinin artırılması, disiplinlerarası iş birliği ve dış ilişkilerin etkisini ön planda tutulursa daha bütüncül bir bakış açısı sunacaktır.

KAYNAKLAR

- Abbas, Kifah İbrahim. (2013). *Hulvân el-Irak ve devr ulema'ıha fî'l-hadara el-İslamiye*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Diyale Üniversitesi.
- Abd, Ala Habib. (2021). en-Nukud li'l-Harakat el-Hariciye ve eseriha fî Daire et-Tedavül en-Nakdî fî İklim el-Cibâl min'el-Karn es-Salis el-Hicrî ila el-Karn el-Hams el-Hicrî. *Babil Üniversitesi İnsan Bilimler Dergisi*. 29 (4).
- Abdurrahman, Asim Mehmed Rizk. (1989). *Merkez es-Sina'a fî Mısır min'el-Feth el-Arabî Hata Meci' el-Hamla el-Fransiye* (1. Bs.). Mısır: el-Heyet'ül Mısriye li'l-Kitap.
- Abdülvahid, Enver Mahmud. (1968). *Kisat'ul-Varak*. Kahire: Darül Kitap el-Arabî.
- Abdülvahid, Kelsüme Cemil. (2006). *Kürdistan fî Ahd es-Sasaniyin 224-630* (1. Bs.).
- Abdürrezzak, Nahid. (2011). *el-Meskukât en-Nakdiye*. Bağdat: Beytül-Hikme.
- AKYOL, Edip. (2018). “Büveyhiler'in Bağdat Hâkimiyeti (334/945 – 447/1055)”. *İslam Tarihi Araştırma Dergisi*. S. 3, 119-130.
- Ali, Cihad Cemal Mahmud. (2021). *Tetavür vaz'iyetü'l-arz fî'l-Irak fî asr el-Abbasi hatta nihayet asr'l-Büveyhi H. 132-447*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ayn Şems Üniversitesi.
- Arnold, Sir Thomas. (1941). *W: The caliphate*. Oxford.
- Aştıyanî, Abbas İkbâl. (1989). *Tarih-i İran Ba'd'l-İslam Min Bidaye ed-Devle et-Tairiye Hatt Nihaye-t ed-Devle el-Kaçariye H. 205-820 / M. 1343-1925*. (Çev. Muhammed Alaaddin Mansur). Kahire: Dar es-Sakafa.
- Avad, Mihail. (1981). *Sûra Muşrika min Hadarat Bağdad fî'l-asr el-Abbasi*. Beyrut: Dar et-Tali'a.
- Avad, Müsenna Abbas ve Said, Ömer Ahmed. (2019). el-Esnaf ve'l-Hiref fî Bağdat (766-1055). *Journal of Tikrit University for Humanities*. 26 (10).
- Azzam, Halid. (2009). *Mevsuaa et-Tarih el-İslamî el-Asr el-Abbasi*. Amman: Dar Usama Yayını.
- Bartold, Vasily Vladimirovich. (1981). *Türkistan min'el Fetih el-Arabî ila Gazu el-Moğolî* (1. Bs.). (Çev. Salahaddin Osman). Kuveyt: Kazima Baskı Şirketi.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. (1878). *El-Âşârü'l-bâkıye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*. Leiden: Brill.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. (1901). *Fütûhu'l-büldân*. Mısır: Musmiât Matbaası.
- Ben-Shemesh, Aharon. (1965). *Taxation in Islām*. London: Luzao and Co. Ltd.
- Beyhakî, İbrahim bin Muhammed. (1970). *Mehâsin ve Mesâvî*. (Tah. ebul-Fadl İbrahim). Beyrut.
- Blair, Sheila. (1992). *The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana*. Brill.

- Bosworth. (1969). *Abu Abdallah al-Khawarizmi on the technical terms of the secretary's Art*. JESHO.
- Caf, Hasan Kerim. (2008). *Mevsu'a Tarih İran es-Siyasi* (1. Bs.). Beyrut: Dar'ül-Arabiye li'l-Mevsuaat.
- Cahen, (1953). *L'Evolution de l'Iqta'*. Annales E.S.C.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. (1931). *Kitâbü't-Tebaşşur bi't-ticâre* (1. Bs.). Kahire: el-Hancı Kütüphanesi.
- Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed. (1928). *Kitâbü'l-Vüzerâ*. Kahire.
- Cemalüddin, Srur Mehmed. (t.y.). *Tarih el-Hadar el-İslamiye fi'l-Maşrik min Ahd Nüfuz el-Etrak ila Muntasaf el-Karn el-Hams el-Hicrî*. Dar el-Fikr el-Arabi.
- Çelebi, Furkan. (2019). *Büveyhîler Döneminde Rey Şehri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Dimand, M. S.. (t.y.). *el-Funun el-İslamiye*. (Çev. Ahmed Ahmed İsa). Mısır: Darü'l Maarif.
- Durî, Abdülaziz Abdülkerim Taha. (2011). *Dirasat fi Usur el-Abbasiye el-Mutaahira* (2. Bs.). Beyrut: el-Vahde el-Arabiye Araştırma merkezi.
- Durî, Abdülaziz Abdülkerim Taha. (1974). *Tarih el-Irak el-iktisadî fi'l-karn el-râbi' el-hicrî* (2. Bs.). Beyrut: Dar el-Maşrik.
- Durî, Abdülaziz Abdülkerim Taha. (1959). *Nüşü' el-Esnaf ve'l-Hiref fi'l-İslam*. *Bağdat Üniversitesi Adab Dergisi*. 1.
- Ebû Sebt, Muhammed Nevaf Abd Rebbe. (2018). *Vakı el-Hayat'l amma fi'l-Irak zemen el-Büveyhîyin H. 322-447 / M. 933-1055*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi). Gazze İslâmî Üniversitesi.
- Ebû Şücâ', Muhammed Nurî bin Ömer el-Câvî Muhammed. (t.y.). *Metnül Gaye vet Takrib*. Alem el-Kütüb.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. (2007). *Kitâbü'l-Emvâl* (1. Bs.). (Tah. Ebû Enes Seyid bin Recep). Kahire: Darü'l-Hüda en-Nebevî.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm. (1927). *Kitâbü'l-Harâc*. Kahire: Selefiye Matbaası.
- Ebü'l-Fazl ed-Dımaşkî, Ca'fer b. Ali. (1999). *el-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre ve ma'rifeti ceyyidi'l-a'râz ve red'i ihâ ve guşûşi'l-müdellesîn fihâ*. Beyrut: Dar Sadr.
- el-A'racî, Mazn Sabah Abdülemir. (2019). *es-Siyase el-İdâriye lid-Devle el-Arabiye el-İslamiye ticah'l Ezmât el-Maliye fi'l Irak H.247-447 / M.861-1055*. Bağdad: Mustansiriye Üniversitesi.
- el-Abadî, Ahmed Muhtar. (1972). *Fi et-Tarih el-Abbasi ve el-Endülüis*. Beyrut: Dar en-Nahza el-Arabiye.
- el-Alî, Salih Ahmed. (1969). *et-Tanzimât el-İctima'ıye ve'l-İktisadiye fi'l-Basra fi'l-Karn el-Evvel el-Hicrî* (2. Bs.). Beyrut: Dar et-Tali'a.

- el-Atiyye, Ayad. (2021). *ed-Devlet el-Büveyhiye fî'l-Irak min Neş'e ilâ Sukût 945-1055* (1. Bs.).
- el-Azamî, Ali Zarîf. (2017). *Tarih ed-Düvel el-Farsiye fî'l-Irak*. Hindavî Yayını.
- el-Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd (1910). *El-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*. M. Bedir.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed el-Endelüsî. (1982). *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'* (3. Bs.). Beyrut: Alemü'l-Kütüp.
- el-Ferrâ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn. (2000). *El-Ahkâmü's-sultâniyye*. Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- el-Kurevî, İbrahim Selman. (t.y.). *el-Merca' fî el-Hadara el-Arabiye*. Mısır: İskenderiye Kitap Merkezi.
- el-Melğuş, Sami b. Abdullah b. Ahmed. (2012). *Atlas Tarih ed-Devle el-Abbasiye* (1. Bs.). Riyad: Al Ubeykan Kütüphanesi.
- ERKAL, Mehmet. (2007). "Öşür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 34. ss. 97-100.
- es-Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ. (t.y.). *Ahbâr er-Râzi Billah ve Müttakî-Lillâh*. Kahire: Dar es-Savî.
- et-Telisî, Beşir Hadî. (1999). *El-Felaha ve'l-Fellâhun fî't-Turâs el-İslamî*. Beyrut: Darü'l-garp el-İslamî.
- Eyüp, İbrahim. (1989). *et-Tarih el-Abbasi es-Siyasî ve'l-Hadârî* (1. Bs.). Beyrut: Dar el-Kitap el-İlmî.
- ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed. (2002). *el-A'lâm* (15. Bs.). Dar'ül-ilim li'l-Melayin.
- Fevzî, Faruk Ömer. (2009). *el-Hilafe el-Abbasiye es-Sukut ve'l-İnhiyar* (1. Bs.). Amman: Dar eş-Şuruk Yayını.
- Feyzî, Abdülhamid. (1965). *El-Basra el-Uzmâ*. Bağdat.
- Galip, Hüsamettin Ali. (1975). *El-Kürd fî ed-Dinever ve's-Şahrizor*. Bağdat: Bağdat Üniversitesi.
- Gençtürk, Cihan. (2022). *Büveyhîler (934-1056)* (1. Bs.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gençtürk, Cihan. (2020). *Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Erzurum.
- Güner, Ahmed. (1999). *Büveyhîler'in Şîu-Sünnî Siyâseti*. İzmir: Tibyan Yayıncılık.
- Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. (1993). *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb -Mu'cemü'l-iüdebâ'-*. (Tah. İhsan Abbas). Beyrut: Dar el-Garb el-İslamî.
- Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. (1997). *Mu'cemü'l-büldân* (2. Bs.). Beyrut: Dar Tiba'a.
- Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. (1925). *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb -Mu'cemü'l-*

üdebâ'-. Kahire: D. S. Margoliouth.

Hamirî, Muhammed b. El-Munim. (1980). *Er-revzü'l-mi'tar fî haberü'l-iktar* (2. Bs.). (Tah. İhsan Abbas). Beyrut: Nasır Kültür Vakfı.

Hasan, Hasan İbrahim ve Hasan, Ali İbrahim. (1939). *en-Nuzum el-İslamiye* (1. Bs.). Mısır: Mektebe en-Nahza el-Mısriye.

Hasan, İbrahim Hasan. (1987). *Tarih el-İslam es-Siyasî*. Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.

Hasbak, Şakir. (1972). *El-Ekrâd Dirasa İsnografiye*. Bağdat: Şefik Matbaası.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. (1997). *Târîhu Bağdâd*. (Tah. Mustafa Abdulkadir Ata). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.

Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf. (1930). *Mefâtîhu'l-'ulûm*. Kahire.

Hemedânî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdilmelik b. İbrâhîm. (1960). *Tekmiletü't-Târîhi't-Taberî*. Beyrut: Katolik Matbaası.

Heyd, Wilhelm. (t.y.). *Histoire du Commerce de levent au Moyen age*. Tamel.

Hicazî, Faize. (2016). Ehlü'l-Mihen ve'l-Hiref ve'l-Sanayi fî Bağdad fî'l-Asr el-Büveyhî H. 334-447 / M. 945-1055. *Minara Dergisi*. 22 (1).

Hinz, Walther. (1982). *El-Mikyal ve'l-Evzân el-İslamiye ve ma Yu'adilüha fî Nizam'l Metri*. Amman: Ürdün Üniversitesi.

Hüseyin, Alaaddin. (1994). el-Harb 'inde'l Arap. İskenderiye: Menşâ el-Maarif.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî. (1983). *el-İkdü'l-ferîd*. (Tah. Abdülmecid et-Tarhinî). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. (t.y.). *er-Rihle İbn Cübeyr*. Beyrut: Darü'l-Hilal.

İbn Dihye, Ebü'l-Hattâb Mecdüddîn Ömer b. el-Hasen b. Alî el-Kelbî. (2001). *en-Nibrâs fî târîhi hulefâ'i Beni'l-Abbâs* (1. Bs.). (Tah. Madiha eş-Şarkavî). Kahire: es-Sakafe ed-Diniye Kütüphanesi.

İbn Ebü's-Sürûr, Ali b. Muhammed. (t.y.). *Tuhfetü'z-zurefâ' bi-zikri'l-mülûk ve'l-hulefâ'*. (Tah. Muhammed Zein). Port Said: Mektebe es-Sakafe ed-Diniye.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. (1978). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. (Tah. İhsan Abbas). Beyrut: Dar Sadr.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî. (1992). *Şûretü'l-arz*. Beyrut: Dar Mektebetü'l Hayat.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh. (1889). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Liden.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. (1982). *Ahbarün-Nisa*. (Tah. Nizar Rıza). Beyrut.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn. (1988). *el-Bidâye ve'n-nihâye* (1. Bs.). (Tah. Bir grup araştırmacı). Kahire: Dar er-Rayyan li'l-Turas.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. (t.y.). *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dar Sâdr
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer. (1890). *El-A'lâku'n-nefise*. Leiden: Brill Publishers.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. (1990). *Eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ* (1. Bs.). (Tah. Muhammed Abdulkadir Ata). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn. (1963). *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Ḳâhire* (1. Bs.). Kahire: el-Müessessetü'l Mısırya el-'âmma.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî el-Bağdâdî. (1995). *El-Muntazam fî Tarihl-Müluk ve'l-Ümem* (2. Bs.). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî el-Bağdâdî. (1923). *Menâkıbü Bağdâd*. (Tah. Muhammed Behcet el-Eserî). Bağdat: Darüsselam Matbaası.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. (1876). *El-Kâmil fî't-târîḫ*. Leiden: Torenberg.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigoriüs b. Tâciddîn Ehrûn el-Malatî. (1958). *Târîḫü muḥtaşari'd-düvel* (1. Bs.). (Tah. el-Eb Antuvan Salihanî el-Yasuhî). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- İbnü'l-İmranî, Muhammed b. Ali Muhammed. (1999). *El-İnbâ' fî târiḫi'l-hulefâ*. Kahire: Dar Alak el-Arabiye.
- İbnü's-Sâî, Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb. (t.y.). *Muḥtaşaru Aḥbâri'l-hulefâ* (1. Bs.). Mısır: el-Emiriye Matbaası.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî. (1997). *el-Faḥrî fî âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye* (1. Bs.). (Tah. Abdulkadir Mayo). Halep: Darü'l-ilm el-Arabî.
- İbrahim, Eyüp. (1989). *Et-Tarih el-Abbâsî es-Siyasî ve'l-Hadarî* (1. Bs.). Beyrut: eş-Şerike el-Alemiye li'l-Kitap.
- İbrahim, Hasan Hasan. (1996). *Tarih el-İslam es-Siyasî ve'd-Dini ve'l-Sakaḫî ve'l-İctimai* (14. Bs.). Beyrut: Der ec-Cil.
- İsfahanî, Hamza b. Hasan. (1346). *Tarih-i Peyamberân ve Şâhân*. (Çev. Cafer Şiâr). İran: Binyad Ferheng.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. (1939). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Gotha: Liber Climatedum.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. (1964). *Me'âşirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*. (Tah. Abdulsattar Ahmed Ferrac). Kuveyt.

- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. (1987). *Subhu'l-A'şâ* (1. Bs.). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. (t.y.). *Âşârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dar Sâdr.
- Kremer, A. (1887). *Über das Einnahmebudget des Abbasiden Reiches von*. Wien.
- Kurtubî, Arib ibn Said. (1897). *Şilat târih el-Ṭabarî*. Leiden: De Jouet.
- Lambton. (1965). *Reflexions on the iqta'*. Arabic and Islamic Studies to Gibb.
- Le Strange, G.. (1981). *Büldan el-Hilafe eş-Şarkiye* (2. Bs.). (Çev. Fransis Beşir ve Gürşis Avad). Beyrut: Risale Kurumu.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. (1989). *El-Aḥkâmü's-sulṭâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye* (1. Bs.). (Tah. Ahmed Mubarek el-Bağdadî). Kuveyt: Dar İbn Kuteybe.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. (2003). *Aḥseni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eḳâlîm*. (Tah. Muhammed Emin es-Sınavî). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. (1987). *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir. (2017). *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme* (1. Bs.). (Tah. Kerem Hilmi Berekat).
- MERÇİL, Erdoğan. (1992). "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 6. ss. 496-500.
- Mervezî, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev. (1983). *Sefernâme* (2. Bs.). (Tah. Yahya Haşşap). Beyrut: Darü'l-kitap ec-Cedid.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. El-Hüseyn. (2005). *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. Beyrut: Dar el-Endülüis.
- Mez, Adam. (1975). *el-Hazaratü'l İslamiye fî'l Karn er-Rabi' el-Hicrî*. (Çev. Abdülhadî Ebu Ride). Beyrut: Darü'l-Kitap.
- Mirhvand, Mehmet b. Hvandşah. (1988). *Tarih-i Ravzatü's-Sefa Fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (1. Bs.). (Tah. Ahmet Abdulkadir eş-Şâdlî ve Mehmet es-Suba'î). Kahire: Darü'l Mısıriye li'l-Kitap.
- Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb. (1920-1921). *Tecâribü'l-ümme ve Teâkübü'l-Himem*. Kahire ve Oxford: Amedruz.
- Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb. (2000). *Tecâribü'l-ümme ve Teâkübü'l-Himem* (2. Bs.). (Tah. Ebü'l-Kasım İmamî Srüş). Tahran.
- Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb. (2003). *Tecâribü'l-ümme ve Teâkübü'l-Himem* (1. Bs.). (Tah. Seyid Kisrevî). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- Mneimneh, Hasan. (1987). *Tarih ed-devle el-Büveyhiye es-siyasî ve'l-ikt,sadî ve'l-*

- ictima 'i ve 'l-seka'fî fî mukata 'at Fars*. Dar el-Camiye.
- Müneccim, İshak b. Hüseyin. (1987). *Ākām 'ül-Mercān fî Zikr el-Medāin el-Meşhūra fî Küll-i Mekân*. Alemü'l-Kitap.
- Nikitin, Bazil. (t.y.). *el-Ekrād*. Beyrut: Dar el-Revâi'.
- Nizamülmülk. (1897). *Siyâsetnâme*. (Çev. Yusuf Bukar). Paris: 1897.
- Rûzrâverî, Ebû Şücâ' Zahîrüddîn Muhammed b. Hüseyin. (2003). *Zeylû Tecâribi 'l-ümem* (1. Bs.). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- Raştıyanî, Güderz. (1395). *Rûykerd ve rivayet Vladimir Minorsky ez tahavvul ve tekamül cami'a-i İranî, hakikat tarih ictima'i*. Beşeri Bilimler ve Kültürel Çalışmalar Araştırma Enstitüsü.
- Revâşide, Atallah Mehmet Abdurrahman. (2017). *ed-Devle el-Büveyhiye fî Ahd Bahaiüddeve H. 379-403 / M. 989-1012*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ürdüniye Üniversitesi.
- Rıza, Ahmed. (1377-1380). *Mu'cem Metnü 'l-lüğa*. Beyrut: Dar Mektebetü'l-Hayat.
- Sâbî, Hilâl b. Muhassin. (1986). *Rüsümü dâri 'l-hilâfe*. (Tah. Mihail Avac). Beyrut: Dar er-Raid el-Arabî.
- Sâbî, Hilâl b. Muhassin. (1998). *Tuhfetü 'l-ümerâ' fî târihi 'l-vüzerâ* (1. Bs.). (Tah. Halil el-Mansûr). Beyrut: Darü'l-Kitap.
- Sâbî, Hilâl b. Muhassin. (1958). *Tuhfetü 'l-ümerâ' fî târihi 'l-vüzerâ*. Kahire: Amedruz.
- Sâbî, Muhammed b. Hilâl. (1967). *Ğarsün-ni'me el-Hafavat en-Nadire*. Şam: el-Aştar.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Şimârü 'l-kulûb fî 'l-muzâf ve 'l-mensûb*. (Tah. Mehmet ebu'l-Fadl İbrahim). Kahire: Darü'l Maarif.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. (t.y.). *Le'tâ' ifü 'l-ma'ârif*. Almanya: Liden Matbaası.
- Susa, Ahmed. (1945). *Fi Rey'el-Irak Nehrü 'l-Fırat*. Bağdat.
- Sührâb. (1929). *Acâibü 'l-Akalim es-Seb'a*. Hanz Von Meziklips.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (1969). *Tevârihi 'l-Eimme ve 'l-Hulefâ* (4. Bs.). Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: et-Ticariye Yayınevi.
- Şerif, Hasan Ahmed ve İbrahim, Ahmed. (t.y.). *el-Alem el-İslamî fî Asr el-Abbâsî* (5. Bs.). Kahire: Darül Fikr el-Arabî.
- Şilbî, Ebu Zeyd. (2012). *Tarih el-Hadara el-İslamiye ve 'l-Fikr el-İslamî*. Kahire: Vehbe Kütüphanesi.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. (1935). *İhtilâfu 'l-Fukahâ*. Leiden: Shaht.
- Takkuş, Muhammed Süheyl. (2009). *Tarih ed-Devle el-Abbâsiye* (7. Bs.). Beyrut: Dar en-Nefâis.

- Tayyar, Mehmet Şe'lan. (2010). *el-Meskukât el-Arabiye ve'l-İslamiye, Dirasa Tarihiye Eseriye*. Şam: Metbuaat ve Kitap Müdürlüğü.
- Tebrizî, Muhammed Hüseyin İbn Halef. *Burhân Katı* '. Astan Kudüs.
- Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kādî. (1978). *el-Ferec ba 'de's-şidde*. Beyrut: Dar Sadr.
- Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kādî. (1971). *Nişvârü'l-muhâdara ve aḥbârü'l-müzâkere*. Beyrut: Dar Sadr.
- Tevfik, Abdullah Samiye. (t.y.). Sina'a Tetavur el-Mensucât bi'l-Maşrik el-İslamî fi'l-asr el- Abbasî. Mısır: *Arap Dili Fakültesi Dergisi*. 18.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb. (2001). *Kitâbü'l-Büldân* (1. bs.). Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. (1983). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (1. bs.). (Tah. Şuayb Arnavut). Beyrut: Risale Kurumu.
- Zehranî, Muhammed b. Musfir. (1986). *Nizâm el-Vüzâre fi ed-Devle el-Abbâsiye el-Ahdân el-Büveyhî ve es-Selçukî* (3. Bs.). Beyrut: Müessese el-Risâle.
- Zerkânî, Halil Hasan. (2015). "es-Sina'a fi Bağdad fi'l-Fetre H. 334-555 / M. 935-1160". *et-Türâs el-İlmî el-Arabî Dergisi*. 1.
- Zevâhire, Ömer Halef Abdul Muhsin. (2011). *el-Irak hilal ahd Adudüddevele el-Büveyhî H. 367-372 / M. 978-983*. (Ehl-i Beyt Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Zeydân, Corcî. (1902). *Târîhu't-temeddiini'l-İslâmî*. Kahire.
- Zübeydî, Mehmet Hüseyin. (1969). *el-Irak fi'l-Asr el-Büveyhî et-Tanzimat es-Siyasiye ve'l-İdariye ve'l-İktisadiye* (1. Bs.). Kahire: Dar en-Nahza el-Arabiye.

EKLER

EK 1

XLV

PORTRAIT OF RUKN AL-DAWLAH

Büveyhîlerin ilk Rey emiri Rüknüddeve (ö. 366 / 976)'nin portresinin bulunduğu para

EK 2

Büveyhî Emîri Bahâüddeve'nin adını içeren ipek bir gömlek (Abdullhamit, t.y., s. 46).

EK 3

Bahaüddeve ismi kazınmış altın paralar (el-Atiyye, 2021, 1: 40).

EK 4

Muizzüddavle döneminde yapılmış 5 altın dinar ağırlığında bir altın madalya (el-Atiyye, 2021, 1: 89).

EK 5

Adudüddavle'nin adını taşıyan bir altın sikke (el-Atiyye, 2021, 1: 124).

EK 6

Bahaüddeve'nin adını taşıyan bir altın sikke (el-Atiyye, 2021, 1: 146).

Büveyhîler dönemine ait bir altın madalya (el-Atiyye, 2021, 1: 162).

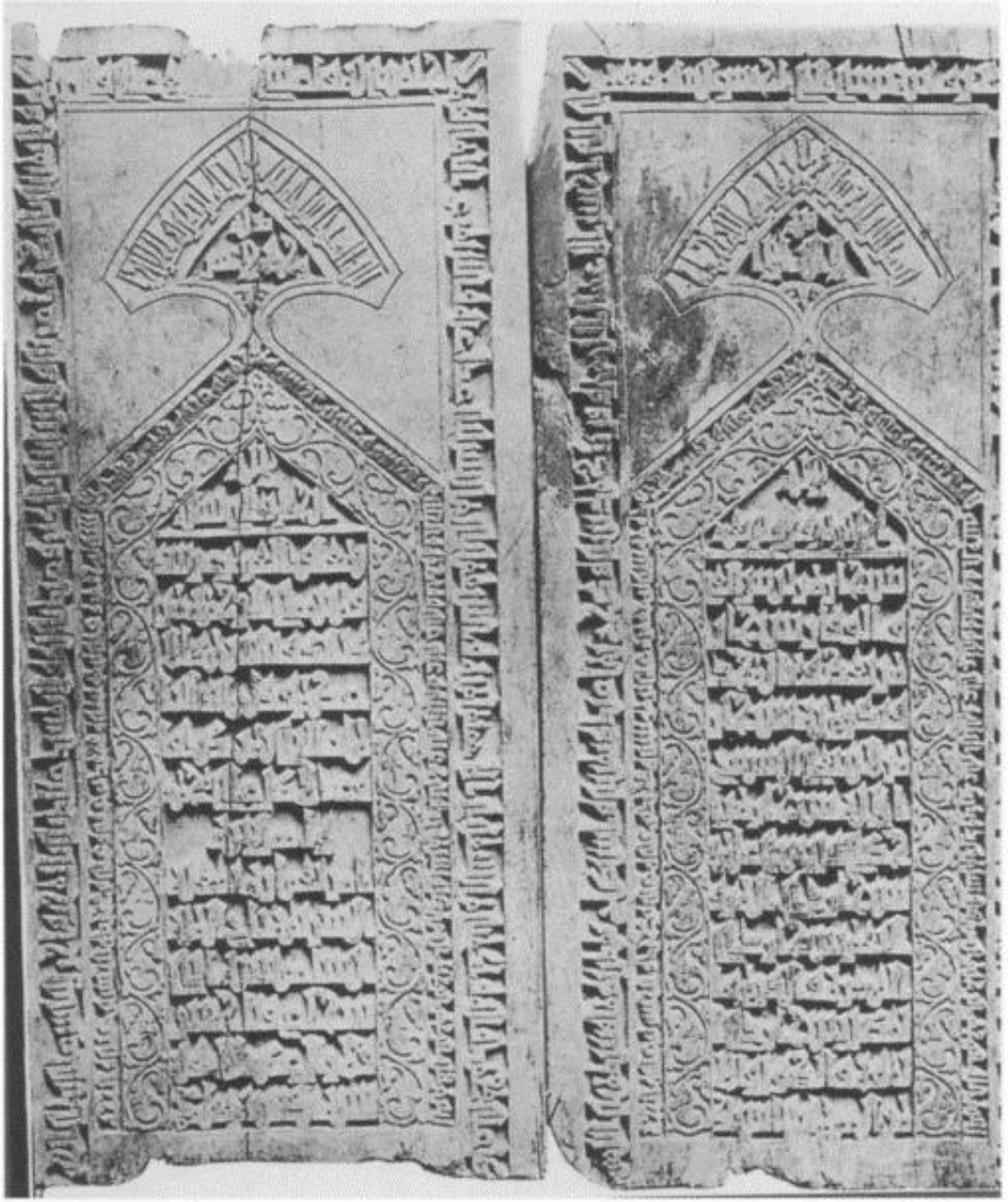
Üzerinde İzzüddevle'nin isminin yazılı olduğu altın bir testi (el-Atiyye, 2021, 1: 100).

EK 9

Büveyhîler dönemine ait seramik tabak (el-Atiyye, 2021, 1: 168).

Adudüddavle için yapılmış ahşap bir rahle (Gençtürk, 2020, s. 466).

EK 11

Fars'ta çiftlik arazileri (https://ar.wikipedia.org/wiki/الدولة_البويهية#/media/ملف:Fars_-_Eqolid_-_Sarhad_-_panoramio.jpg)

EK 12

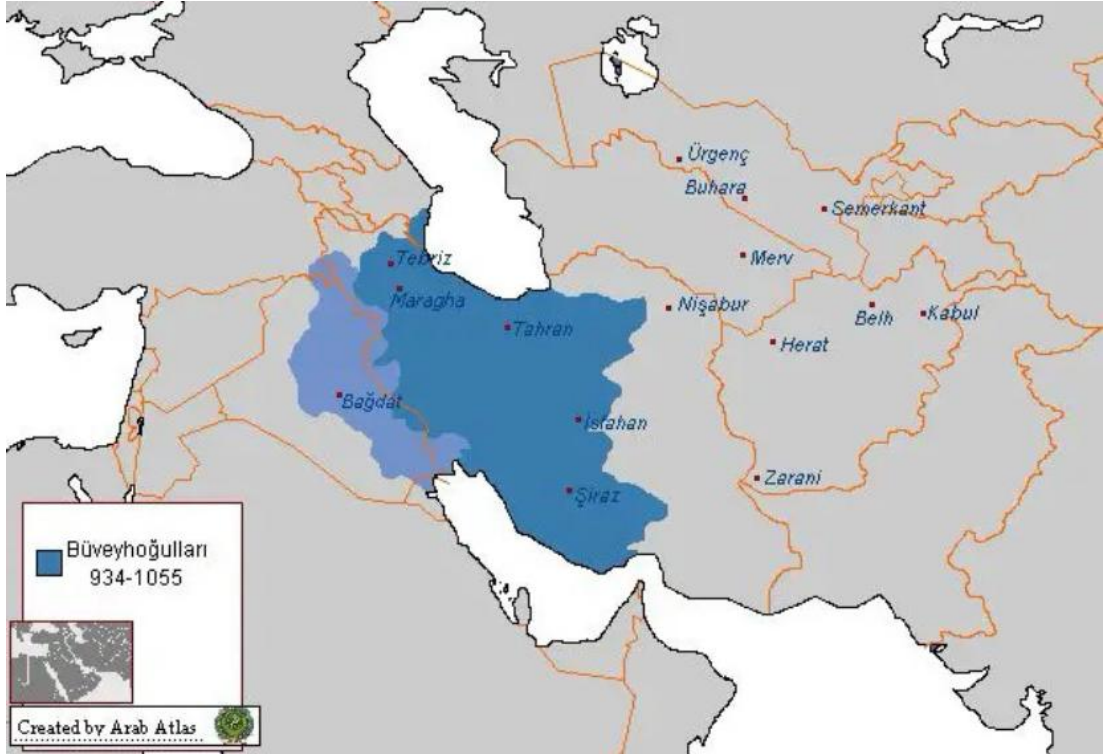
Bend-i Emir Seddi (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0e/Band_Amir_by_Eugène_Flandin.jpg)

EK 13

Deylem'den bir piyade askerinin illüstrasyonu (el-Atiyye, 2021, 1: 35).

EK 14

Büveyhîler'in Hâkimiyet Alanı (Akyol, 2018, s. 128).